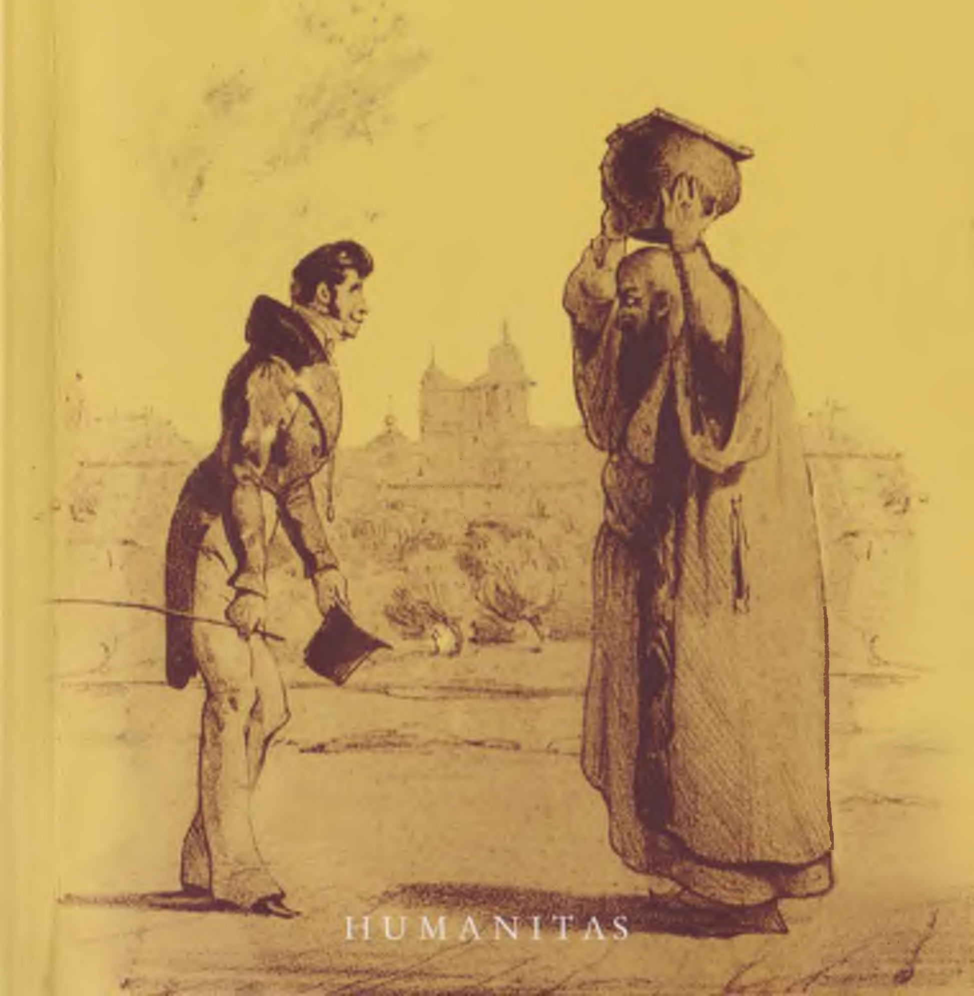
ștefan cazimir

ALФABETЪL de tranziție

HUMANITAS

«Erudiția nelipsind, cartea este
un eseu absolut încântător
despre tot ce poate însemna într-o cultură
o epocă de tranziție,
aceea dintre 1830 și 1860
nefiind analizată doar pentru ea însăși,
ci oferită ca eventual model
pentru altele. [...]
Eseul este savuros, inteligent, inventiv
și, mai presus de toate,
plin de haz.»

NICOLAE MANOLESCU

ISBN (10) 973-50-1401-7
ISBN (13) 978-973-50-1401-8

ALFABETUL DE TRANZIȚIE

ȘTEFAN CAZIMIR. Născut la 10 noiembrie 1932, la Iași. Școala primară și liceul la Piatra Neamț. Studii superioare la Facultatea de Filologie a Universității din București. Carieră didactică la catedra de istoria literaturii române a aceleiași facultăți. Doctor în filologie. În prezent, profesor consultant. Activitate politică: președinte-fondator al Partidului Liber-Schimbist (1990), deputat în trei legistraturi (1990–1992, 1992–1996, 2000–2004). Membru al Uniunii Scriitorilor din România.

VOLUME PUBLICATE: *Pionierii romanului românesc* (antologie), 1962; *Caragiale–universul comic*, 1967; *Tensiunea lirică*, 1971; *Amintiri despre Caragiale* (antologie), 1972; *Stelele cardinale. Eseu despre Eminescu*, 1975; *Antologia umorului liric*, 1977; *Pygmanolion. Eseu de mitologie comparată*, 1982; *Drumuri și zări. Antologie a prozei românești de călătorie* (în colaborare), 1982; *Nu numai Caragiale*, 1984; *Alfabetul de tranziție*, 1986; *I.L. Caragiale față cu kitchul*, 1988; *Pentru contra*, 1991; *Râsete în Parlament*, 1994; *Caragiale e cu noi!*, 1997; *De ce, nene Iancule?*, 1998; *Honeste scribere*, 2000; *Caragiale recidivus*, 2002; *Potcoave de purici*, 2003; *Ștefan Cazimir*, 2006.

Ștefan Cazimir

Alfabetul de tranziție

Ediția a doua, revăzută

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Coperta
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
CAZIMIR, ȘTEFAN
Alfabetul de tranziție /Ștefan Cazimir - București:
Humanitas, 2006
ISBN (10) 973-50-1401-7; ISBN (13) 978-973-50-1401-8

821.135.1-4
008(498)

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/317 18 19, fax 021/317 18 24
www.humanitas.ro
Comenzi CARTE PRIN POȘTĂ: tel. 021/311 23 30,
fax 021/313 50 35, C.P.C.E. – CP 14, București
e-mail: cpp@humanitas.ro
www.librariilehumanitas.ro

„Ca în orice țară pe cale de regenerare, sânt la noi două principii care stau în luptă, o luptă înăbușită, însă uriașă și necontenită, între bătrân și tânăr, între obiceiul căzut și veșted și inovația cutezătoare, plină de putere și de viață; o luptă pe moarte între vechi și nou, în care biruința greu câștigată va fi a celui din urmă."

(A. Russo, *Iașii și locuitorii lui în 1840*)

1

„Nu există epoci de tranziție – afirma J.L. Borges într-un interviu acordat lui Alberto Moravia –, deoarece toate epocile sunt de tranziție.“ Nu cred că are dreptate. Tranziția seamănă cu temperatura sau cu tensiunea. Omul zice că are temperatură sau tensiune numai când acestea au întrecut măsura normală și, implicit, *se fac simțite*. Tot astfel, despre o societate se spune că se află în tranziție numai atunci când ritmul prefacerilor a depășit cadența „normală“, care până atunci le făcea insesizabile.

Nu ne putem scălda, spune Heraclit, de două ori în același râu. Și nici nu ne putem plimba, adaug eu, de două ori pe același mal. Totuși, de pe mal, putem contempla curgerea râului. Și există, de asemenea, un punct virtual din care se vede „curgerea“ malului. Fenomenul schimbării, în ritmuri proprii fiecărui domeniu, este general și permanent. Dar el nu este și permanent perceptibil, ci doar în anumite intervale, sub efectul accelerării relative. Un interval al schimbării *perceptibile* se cheamă epocă de tranziție.

În 1951, către sfârșitul verii, celor mai multe cinematografe din București le-a fost schimbată denumirea. O vreme apoi, cu lăudabilă grijă, programul de cinema indica paralel ambele nume ale sălilor, legându-le prin adjectivul *fost*: „Republica“ fost „Scala“, „București“ fost „Trianon“, „Ilie Pintilie“ fost „Apolo“, „Alexandru Popov“

fost „Marconi“ ... Am înțeles atunci, mai bine decât din cărțile de istorie, ce înseamnă o „perioadă de tranziție“. Mai târziu, firește, viața și lecturile mi-au furnizat și alte exemple. Dar nici unul n-a putut concura, în prospețime și elocvență, cu neuitatul „Popov fost Marconi“.

Epoca 1830–1860 a fost, la noi, o epocă de tranziție. În răstimpul câtorva decenii, țările române străbat o perioadă de mari transformări sub raport social-politic, al culturii și al moravurilor. Adâncimea prefacerilor survenite într-un interval istoricește scurt îl îndreptățea pe A. Russo să afirme: „de la 1835 până la 1855, adică într-un curs de 20 de ani, mai mult a trăit Moldova decât în cele de pe urmă două veacuri“. Amploarea fără precedent a schimbărilor angajează toate sferele vieții sociale, producând la tot pasul contraste și discordanțe, iar prin ele un acut sentiment al mutației. Timpul care, până mai ieri, curgea molcom în vechea lui albie se umple acum de lucruri neașteptate, multe din ele de-a dreptul surprinzătoare, apte prin ineditul lor să seducă sau să indispună, în orice caz să reclame adoptarea unei atitudini și să creeze situații polemice. Tot ce poartă sigiliul noutății, începând – să zicem – cu moda vestimentară și terminând cu formulele de adresare în societate, generează reacții diverse, de la îmbrățișarea entuziastă până la respingerea indignată. Se reliefează astfel, într-un chip necunoscut mai înainte, decalajul de mentalități între generații și între sexe, panica bătrânilor retrograzi, poziția îndeobște refractară a bărbaților de vârstă și condiție medie, receptivitatea sporită a femeilor și a tinerilor. „Este un amestec de principii, de idei și de moravuri opuse. E imaginea împestrițată a unei epoci de tranziție“, își rezumă, în 1834, baronul de Bois-le-Comte impresia despre București. Cu doi ani mai târziu, profesorul de la Sorbona Saint-Marc Girardin consemnează la rândul lui „o tranziție universală în locuințe, în costume, în legi, chiar

în limbă" drept notă dominantă a spectacolului pe care îl ofereau Principatele Române.

Constatările unor străini cu ochiul ager, dispunând și de un larg orizont comparativ, trezesc un interes incontestabil. Mai revelatoare însă, pentru că ne înfățișează tranziția sub latura ei subiectiv perceptibilă, sunt mărturiile recoltate *in medias res*. Adevărul este că, în epocă, fenomenul se impune atenției tuturor și conturează o dimensiune a conștiinței colective, prezentă la toate „etajele" acesteia. În *Darea de seamă* pe anii 1845–1847 a Comitetului Societății Studenților Români din Paris, Scarlat Vârnav scrie: „sântem încă într-o stare de tranziție între ideile și credințele fanariotice, mucezite, moarte pentru noi, și ideile și credințele nouă, cari în mulți din noi încă nu sânt bine lămurite, încă nu s-au putut face convicții puternice, convicții cari să poată învinge îndoiala ce ne frământă câteodată, daca nația noastră atât de înapoiată va avea timp a se bucura de bunurile viitorului și a gusta din fericirea ce-i zâmbește în depărtare". Să-l ascultăm și pe C.A. Rosetti, vorbindu-ne despre *Condiția poeților în Principate la 1842* (partea II a studiului *„Doine și lăcrimioare" de domnul V. Alecsandri*, in *Steaua Dunării*, 1856, nr. 15): „Este învederat, cel puțin acum, că de la 1841 intrarăm într-o epocă de tranziție. Educație, moravuri, legi, limba chiar, totul, în sfârșit, străin gintei și naturei românești, îmbătrânit, uscat, putrezit, așteaptă numai o suflare puternică ca să piară sau să se prefacă. Literatura dar, ce nu este decât expresia societății, poetul, carele nu-i și nu poate fi decât contimpuran, ce poate fi în acei timpi nenorociți de învălmășeală în care totul se sfârșește și nimic n-au început încă?" Ce este comun, sub raport lingvistic, în afara sintagmei *stare (epocă) de tranziție*, celor două texte transcrise mai sus? Recitiți-le cu atenție și veți descoperi singuri: este adverbul *încă*, prezent de trei ori la Scarlat Vârnav și o dată la C.A. Rosetti. Să i-l adăugăm, din proprie inițiativă,

pe *deja*, și vom observa imediat că toată dialectica mișcării de tranziție se sprijină pe aceste două adverbe. Multe lucruri vechi mai stăruie *încă*, dar soarta lor e deja pecetluită. Cele noi și-au făcut *deja* apariția, dar nu au triumfat încă.

Toți intelectualii timpului posedă un viu sentiment al schimbării, fiind și primii ei artizani. Dar această conștiință depășește cu mult cercul oamenilor de cultură, spre a cuprinde întreaga societate. Fenomenul perturbării vechilor structuri și ierarhii determină reacții variate, pe care literatura nu omite să le înregistreze. Vârstnicii exprimă fără înconjur nostalgia timpurilor apuse. Un personaj din *Comodia vremii* a lui C. Faca pune în paralelă rânduielile Regulamentului Organic cu cele ale epocii fanariote: „Unde-s vremile acelea pă când odihnit șădeai, / Fără pravilă și delle, toate ți le isprăveai? / Împărțeai cu toți frățește și ne-ncontenit curgea; / Era, zău, neprețuită pravila lui Caragea!“ Un „laudator temporis acti“ apare și la C. Caragiali, în comedia *O soare la mahala*, sub chipul unui treti-logofăt care a făcut „slujbe însemnate țării“ și sub turci, și sub muscali, fără totuși a-și vedea împlinit visul promovării în rang: „Acu... acu nici că mai trag nădejde de-naintare, acu alte dănănăi: auzi că boieru trebuie să știe carte multă, parcă o să se facă profesor la Sfântu Sava!...“ În romanul *Serile de toamnă la țară*, Al. Cantacuzin desenează cu umor portretul unui bătrân boiernaș, martor nedumerit și dezaprobator al valului de prefaceri abătut asupra țării: „un moldovan precum nu mai sânt mulți în lume, un tip din vremea lui Ipsilant, un om care au văzut pe Moldova noastră îmbrăcată cu șlic și cu giubea, numărând pe osișoarele metăniilor sale generațiile ce au trecut, un român care au rădicat sprincenile când au văzut fracul cel întâi șezând pe divanul strămoșesc; un bărbat care au strâns din umeri când moldovanul, lepădându-și cel de pe urmă anteriu, au rădicat cu gulerul unui surtuc de modă și ale

sale pretenții de a face parte din Evropa țivilizată. Și când au descoperit că *psihi mu* se tălmăcește moldovenește *ma belle*, atunci, sărmanul! au oftat din greu, din suflet și din inimă, și au zis că nu e de trăit în lume, că n-au mai rămas credință!"

Prin virtuțile lui sintetice, pasajul din urmă v-ar putea scuti de citirea mai departe a cărții, iar pe mine de a o scrie. Până una-alta, să subliniem în el două expresii, *fracul cel întăi* și *cel de pe urmă anteriu*, și să notăm că între apariția primului frac și dispariția ultimului anteriu se înscrie un timp al coexistenței celor două veșminte: este o epocă de tranziție. Iată, cred, o definiție prin nimic inferioară celei propuse la pagina 7.

Există epoci de tranziție? Slavă Domnului, există!

2

„Străinii și turiștii câți au vizitat țările noastre – remarca G. Sion în 1860 – au descris călătoriile lor pe aice într-un mod tot atât de romantic ca și călătoriile ce au făcut prin Asia și prin Africa.“ Observația e întemeiată, și orice nouă lectură o confirmă. Nu în sensul că toți călătorii ar fi folosit un penel romantic, ci al unui romantism prin supunere la obiect. Nici nu-i nevoie să presezi prea tare tubul: culoarea locală țâșnește de la sine. O pagină tipică, aș zice chiar indispensabilă, în notele de voiaj ale străinilor, iar apoi și în schițele de moravuri autohtone este cea dedicată panoramei contrastelor. Numărul acestor „panorame“ este suficient de mare pentru a umple o antologie. Iată-l pe finlandezul Gustav Adolf Ramsay, locotenent-colonel în armata rusă, participant la campania din 1828–1829, transcriindu-și în jurnal primele impresii asupra Iașilor. Pe strada principală a orașului se perindă echipajele ieșite la plimbare. Contrastele sunt stranii. Într-o trăsură de Viena, nouă și arătoasă, șade o doamnă tânără, îmbrăcată după ultima modă a Parisului. Tenul și trăsăturile feței îți arată totuși că nu e vorba de o franțuzoaică. Lângă doamna cea elegantă se află soțul ei, boier cu barbă și cu mustăți, purtând o giubea largă, iar pe cap un ișlic monumental. Cum se poate duce pe creștet o asemenea povară? se minunează oaspetele nordic. Răspunsul îl va obține ceva mai târziu,

intrând într-o prăvălie cu işlice: greutatea lor nu e proporţională cu mărimea! În spatele trăsurii boiereşti şade un arnăut cu turban, anteriu scurt, şalvari şi cizme galbene, înarmat cu un iatagan şi o pereche de pistoale. Mai puţin falnic e vizitiul de pe capră, de obicei un ţigan murdar şi înveşmântat pestriţ: pe cap o pălărie de tip occidental, cu canaf de aur sau de argint, iar de la brâu în jos – iţari moldoveneşti. Mulţi dintre boierii ieşeni, notează în continuare Ramsay, duc un trai opulent şi primesc în vizită pe ofiţerii armatei ruse, dar manierele lor în societate şi chipul de a-şi mobila locuinţele prezintă contraste la fel de surprinzătoare ca echipajele şi costumele descrise mai sus. Auzi vorbindu-se franţuzeşte şi vezi toalete occidentale, dar şi fumători de ciubuc lungiţi pe divane sau ţigani zdrenţăroşi care deretică prin casă.

În septembrie 1837 descindea în Bucureşti Ion Codru Drăguşanu: „Iacă-mă în Babilonul României. Nu-ţi scriu figurativ, ci deplin în sens leterale. Aici e amestecul limbilor, aici contrastul porturilor şi combinaţiunea cea mai bizară den toate." O vie întipărire îi produc „peregrinului" varietatea şi policromia costumelor: „giubeaua turcă, işlicul armenesc (o căciulă cât ciubărul de mnel sur, numită în batjocură *tombatera*), apoi ceacşirii scarlatini [= roşii] rivalizează cu dulama circaziană, atila maghiară şi fracul germano-franc, nu arar căptuşit cu atlas roşu. Tot aşa e cu încălţământul, cizme roşie, meşi galbeni şi cipici negri europeni." Cu două luni mai devreme, poposise scurt timp în acelaşi oraş contele Anatol Demidov, în fruntea unei expediţii ştiinţifice ale cărei rezultate le va consemna în al său *Voyage dans la Russie meridionale et la Crimee par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie*. Imaginea lui asupra preumblării aristocratice de la Şosea seamănă mult cu aceea a Iaşilor în viziunea lui G.A. Ramsay: „şirul trăsurilor este lung şi înghesuit pe drum şi afli aici în orice seară, credincioasă întâlnirii,

toată elita acestei națiuni împestrițate, care își schimbă astăzi moravurile odată cu costumele. În aceeași trăsură, unde vezi femei care, prin toaletă și maniere, se străduiesc să imite cât mai bine eleganța și cochetăria vieneză, poți observa și fracul negru, reprezentant al tinerei Valahii, așezat în fața nobilei și venerabilei figuri a unui boier cu barbă albă și cu ișlicul ca o boltă, modă greoaie introdusă de grecii Fanarului. Pe capra trăsurii șade grav când un vizitiu îmbrăcat rusește strâns în lungul lui caftan, când un turc cu un larg turban sau un arnăut cu fusta albă și fluturândă."[1]

Numărul mărturiilor de acest fel poate fi lesne sporit, ele reluându-se până în pragul Unirii sub forme prea puțin schimbate. Și pentru consulul francez Eugène Poujade, care sosește la noi în 1849, capitala Valahiei este un oraș al contrastelor: „Viața orientală, care se duce, și cea europeană, care îi ia locul, se ating între ele la tot pasul, succedându-se ca într-o panoramă." O lume saturată de contraste izbește și privirile lui Ferdinand Lassalle, care vizitează Bucureștii în 1857: „« Contrastul », iată o vorbă folosită foarte des, fără ca lumea să o înțeleagă, și care astfel devine cu totul banală. Ce e însă în adevăr un contrast îți dai seama abia aici." Este, poate, cazul să ne întrebăm la rândul nostru: ce înseamnă, de fapt, un contrast? Să zicem că ar fi o opoziție între doi termeni care se pun reciproc în relief: lumina și umbra, muntele și valea, Don Quijote și Sancho Panza... La originea cuvântului se află două vocabule latine, *contra* (împotriva) și *stare* (a sta), iar amprenta celei de-a doua se păstrează până astăzi în înțelegerea curentă a noțiunii: ne reprezentăm contrastul într-un mod, cu precădere, *static*. În aplica-

[1] M. Kogălniceanu, traducând și el acest text, intercala aici o notă: „Și noi am fost la București, și n-am văzut niciodată asemine caricaturi; dinapoia calescei am văzut arnăuți, în capră niciodată." Confuzia lui Demidov rămâne totuși dintre cele scuzabile: șederea contelui în București nu durase decât patru zile.

re la timpul despre care vorbim, e o accepție vădit insuficientă. Căci contrastul tipic al epocii de tranziție nu înseamnă simpla coexistență a unor realități opuse, ci o sinteză sui-generis de sincronic și diacronic, o *stare* reflectând un *proces*. Prezentul e un receptacol de trecut și de viitor, care coboară din sfera abstracțiilor și dobândesc evidență materială: „De-o parte-un leu, de alta un tigru sângerat, / Ce se pândesc cu ochiul aprins și tulburat", ca în poezia *Primele obuzuri* a lui V. Alecsandri, pe care, în copilărie, o recitam entuziast. Același Alecsandri, descriind *Iașii în 1844* („nu este oraș în lume alcătuit de mai multe contrasturi") și vorbind despre cele două fețe ale așezării, „una orientală și alta evropienească", punea accentul cuvenit pe aspectul dinamic al raportului: „Alăturarea acestor două caractere deosebite, care dovedește atât de mult înrâurirea Evropei asupra unei părți dintre români, partea bogată și privilegietă, și lupta necontenită între ideile vechi și nouă nu era nicidecum tipărită pe fața capitalei noastre cu vro câțiva ani mai în urmă. Atunci ea purta o fizionomie mai mult orientală; însă de când spiritele au început a să dezvăli la razele civilizației, o mare prefacere s-au ivit în toate, o schimbare răpide s-au săvârșit atât în gusturile, cât și în obiceiurile acelei mici părți a societății românești de care am pomenit. Hainele lungi și largi au dat rând straielor mai strâmte a Evropei; șlicul s-au închinat dinaintea pălăriei; ciubotele roșii și galbine au dat pasul încălțămintelor de vax; divanurile late s-au cioplit în forme de canapele elegante, și în urmarea tuturor acestor noutăți și a mai multor alte ce s-au introdus cu moda, casele au trebuit negreșit să priimească o formă străină și potrivită cu natura ideilor de astăzi."

O luptă necontenită, o mare prefacere, o schimbare repede... Contrast dinamic, care va să zică.

3

„Dorul imitației – se spune în celebra *Introducție* a *Daciei literare* – s-a făcut la noi o manie primejdioasă, pentru că omoară în noi duhul național." Departe de mine gândul de a polemiza cu Kogălniceanu sau de a-i tăgădui în vreun fel îndreptățirea observației, care viza, cu precădere, literatura. Dar trebuie totuși spus, din perspectiva de astăzi a lucrurilor, că între „dorul imitației" și „duhul național" nu se instituie neapărat relații de excludere. Că primul poate deveni, și chiar devine în anume perioade, un auxiliar indispensabil al celuilalt, ca un fel de treaptă purtătoare a rachetei, necesară înscrierii ei pe o orbită superioară. Imitația, ca multe altele, este o boală a copilăriei. Aceste boli sunt rareori mortale; în chip obișnuit, ele au efecte benefice: întăresc și imunizează organismul, contribuind la maturizarea lui. În deceniile 4–6 ale secolului XIX, procesul mimetic atinge toate sferele existenței, iar faptul apare absolut firesc după încheierea păcii de la Adrianopol, deschizătoarea unei ere de extindere nemaicunoscută a contactelor noastre cu Apusul. Modelul adoptat e, prin excelență, cel galic. La Iași și la București, limba franceză este vorbită ca la Bruxelles, „aș îndrăzni să spun: mai bine chiar decât la Bruxelles", după opinia lui Saint-Marc Girardin, împărtășită la vremea ei și de alții. Poate tocmai împrejurarea amintită stimulează cultivarea, de către unii, a unor mode

mai puțin accesibile. Proza timpului semnalează în treacăt fenomene de anglomanie. A. Russo evocă, în peisajul ieșean de la 1840, prezența unor doamne „elegante și *fashionabile*", iar Kogălniceanu divulgă, în provincialul Stihescu, un „nedeprins cu fașionul englizesc" (*Tainele inimei*). O imagine comică a aceleiași tendințe apare în amintirile lui Radu Rosetti. Sub influența guvernantei engleze a unei surori mai mici, o boieroaică din Iași, cucoana Anica Lățeasca, își cumpăra trăsură și hamuri din Anglia, își îmbrăca surugiii în livrele de poștalioni englezi și o punea pe guvernantă să-i învețe câteva expresii în limba lui Shakespeare, cum ar fi: oprește, pornește, la dreapta, la stânga etc. Dar surugiii uitau uneori consemnul și o dădeau pe moldovenește, pricinuind astfel furia cucoanei, care se scula în picioare în trăsură și-i rechema sever la ordine: „Vorbește englezește, cioară!"

Un stimulent major al spiritului de imitație îl constituie înmulțirea, într-o măsură considerabilă, a călătoriilor peste hotare. În *Propășirea* (1844, nr. 18) citim despre ele o spirituală notă nesemnată, care – după stil – i-ar putea aparține lui Kogălniceanu: „*Voiajuri și primblări!* Românii au început a se face cosmopoliți și, de vro câțiva ani, gustul voiajurilor s-au lățit atât de mult între ei, că nu-i primăvară în care să nu iasă din țară caravane întregi de tineri și de dame, ce merg să se desfăteze în plăcerile Vienii, a Parisului și ale Italiei. Aceste călătorii depărtate s-au făcut pentru ei o trebuință neapărată, ce vădește iubirea lor pentru civilizație. Cu vro cincisprezece ani în urmă, cel mai mic drum, fie măcar păn' la Târgul-Frumos, se părea o călătorie îngrozitoare, însă acum voiajurile de câte 800 de mile se par un lucru atât de ușor, încât se numesc chiar primblări. Mai dăunăzi o damă foarte delicată zicea cu un aer serios ce o înfrumuseța și mai mult: « Astăzi am făcut un *voiaj* tare ostenitor de la grădina publică până la rediu, dar piste o lună am să fac o *primblare* pin Italia și pin Franția. »" Ironia sprintenă

a acestor rânduri nu le ascunde gravitatea subiacentă. Formele pe care le îmbracă „iubirea pentru civilizație“ a unora inspiră și reflecții mai acide, ca în foiletonul satiric *Voiajul diavolului*, apărut în *Albina românească* (1845, nr. 36 și 37). De când oare au început ieșenii să coboare mai frecvent în iad? „– De când civilizația au început în zodia Racului, adecă pe dos, de când s-au lepădat straiele vechi mai nainte de a fi gata cele nouă, de când se învață dialecte streine dând uitărei limba mumei, de când luxul și romansurile sânt mai trebuitoare decât pâinea cea de toate zilele, și de când, fără căpital moral, urmează mania voiajurilor. Damele se îmbolnăvesc dacă, în cursul unui an, nu răsuflă 9 luni aer străin; neputând trăi fără dame, după ele călătoresc boierii, după aceștia se înstrăinează banii țărei, până și lipitorile au început a voiaja la Paris!“

Proza publicistică și literară a vremii abundă în pagini de acest gen, consemnând discordanțele procesului de modernizare și insatisfacția generată de el. Sunt texte a căror tendință critică se cere la rându-i filtrată critic. O observație care se impune din capul locului este aceea că acțiunea pornise de sus în jos, prin intermediul părții „bogate și privilegiete“ a societății românești (ca să reiau formula lui Alecsandri), adică al unei pături extrem de restrânse. Două consecințe ale faptului se remarcă imediat: 1. orientarea inițială a procesului potrivit intereselor și gusturilor acestei pături, inclusiv consumarea parțial neproductivă a investiției materiale și intelectuale; 2. apariția unor distorsiuni prin transferul grăbit al noului la nivelurile inferioare ale societății, mai puțin pregătite să-l digere. Iată rațiuni puternice pentru ca, un timp oarecare, zelul inovației să lase în urmă spiritul de selecție, iar cheltuielile să întreacă beneficiul. Era bine? Era rău? Era, se pare, inevitabil. Și, la fel de inevitabil, epoca se umple de junimiști *avant la lettre*, gata să remarce doar jumătatea goală a sticlei. Viziunea lor, cel mai adesea, s-a

exprimat prin mijloacele literaturii, dobândind prestigiul şi durata acesteia. Până în ziua de astăzi, la distanţă de un secol şi jumătate, sentimentul nostru faţă de fenomenele în discuţie rămâne marcat sensibil de imaginea lor literară, prin reflexele ce ni s-au creat în şcoală, când făceam haz de cucoana Chiriţa şi căpătam notă bună pentru asta. O comedie rămâne însă ceea ce este, iar un proces istoric aşijderea. Nimeni nu se naşte învăţat, adevăr valabil şi când este vorba de însuşirea unei noi limbi sau, pur şi simplu, de a începe să vorbeşti. Generaţiile succesive râd pe seama cucoanei Chiriţa, tot aşa cum ar râde pe seama unui copil în faza primelor încercări de articulare. La origine însă, ceea ce se cam pierde din vedere, era în parte un râs „elitar", al celor care asimilaseră cu un ceas mai devreme noul limbaj pe socoteala celor ce abia începeau să-l descifreze. El implica, neîndoielnic, şi un oarecare resentiment „de clasă", din partea unor inşi pe cale de a-şi pierde un trecător monopol sub asaltul noilor aspiranţi la civilizaţie. Nu toţi cei ce, la premieră, râdeau cu poftă de cucoana Chiriţa ştiau mai multă franţuzească decât ea. Dar mulţi dintre ei regretau că şi ea a început să înveţe...

În troleibuzul 84, o doamnă îi destăinuia alteia faptul că fiică-sa, „din cauză la gramatică", luase notă mică la limba română. Nu m-am amestecat în vorbă, trebuind să cobor. I-am şoptit în schimb însoţitorului meu, care m-a aprobat cu un zâmbet complice: „Telle mère, telle grammaire!"

Cucoana Chiriţa nu e un analfabet de rând. Ea este, ca mulţi dintre contemporanii ei, un analfabet de tranziţie.

4

Ceea ce numim, generic și imprecis, „spiritul nou“ se afirmă prin componente cu evoluție distinctă, care trebuie deci abordate ca atare. Îmi vine să cred, după consultarea unui număr apreciabil de surse, că primele semne ale înnoirii s-au manifestat la noi în domeniul... dansului. În 1812, la curtea lui Caragea nu se purtau costume occidentale, dar se dansau, potrivit unei relatări anonime (*Journal of a Nobleman*, Londra, 1831), contradansul englez, cadrilul francez, valsul german și mazurca poloneză, toate în sunetele unei muzici unguresti. Dansurile europene ar fi fost învățate de la ruși, în timpul ultimei lor ocupații (1806–1812). La un bal oferit de Grigore Ghica-vodă în 1824, diplomatul danez Clausewitz remarca la rândul lui sincronizarea coregrafiei cu Occidentul, în intens contrast cu bărbile lungi ale boierilor și mai ales cu caftanele lor, neasemuit de incomode la joc. „Când era să înceapă danțul – ne informează Ion Ghica –, boierii cei tineri își lepădau giubelele și papucii, rămâneau numai în meși și alergau de luau fetele și cucoanele la joc, la poloneză, la parolă, la vals și la « écossaise ».“ (*Un bal la curte în 1827*) Din *Topografia Țării Românești* a doctorului Constantin Caracaș, tipărită postum în 1830, aflăm că unii tineri, spre a gusta nestingheriți plăcerile dansului, îmbrăcau în acest scop haine mai fine și mai ușoare. Cu șapte ani mai târziu, în-

tr-un moment când înnoirea vestimentară se făcea simțită din plin, contele Demidov o va pune și el în legătură cu exigențele dansului. „În zadar severul anteriu al boierilor ar vrea să se opună acestei invazii a modelor și frivolităților moderne. Generației actuale îi trebuie un salon spațios, unde valsul și galopul să se poată desfășura și învârti în voie, îi trebuie un costum care să nu împiedice pașii eleganți ai mazurcii și care să nu se încurce în strâmtul labirint al cadrilelor franceze."

Așadar, la început a fost dansul! Lucrul ar rămâne inexplicabil, riscând pe deasupra să pară și neserios, dacă nu ne-am gândi că impulsul modernizării reprezintă, prin excelență, *un impuls social.* Este deci firesc ca primele lui simptome să se manifeste în sânul vieții de societate. Să nu uităm apoi că învățarea unui dans costă mai puțin decât confecționarea unui costum, un costum mai puțin decât o mobilă, iar o mobilă mai puțin decât o casă. Dar un dans nou, pentru a fi jucat cum trebuie, pretinde un costum nou, un costum nou revendică o mobilă nouă... și așa mai departe. Vă mai amintiți, din *Zadig* al lui Voltaire, capitolul intitulat *Dansul*? Ni se povestește acolo în ce chip, la rugămintea regelui Nabusan, înțeleptul i-a ales un vistiernic cinstit. După ce trecuseră unul câte unul prin întunecoasa galerie a tezaurului, candidaților li s-a cerut să danseze. Bineînțeles că pungașii, care își umpluseră buzunarele cu vârf și îndesat, au dansat cât se poate de prost, iar singurul om cinstit care se nimerise printre ei a câștigat concursul cu brio. Spune-mi cum dansezi ca să-ți spun cine ești. În țările române, la începutul evului modern, vorba ar fi sunat altfel: spune-mi cum dansezi ca să-ți spun unde mergi.

Vântul civilizației nu bate în spații închise. El are nevoie, pentru a-și răspândi sământa, de ieșirea oamenilor din cercul strâmt al familiei, de multiplicarea raporturilor sociale. Vizite, reuniuni diverse, călătorii în țară și peste hotare – iată tot atâtea prilejuri pentru a lua contact

cu noul, a-l râvni, a-l imita, a-l asimila. Viața de societate face însă abia primii pași, și ceea ce pentru unii e o sursă de plăceri inedite pentru alții poate deveni o obligație searbădă, dacă nu de-a dreptul un motiv de supărare. Smaranda Vogoride, soția domnitorului Mihail Sturza, deprinsă înaintea căsătoriei cu traiul sedentar al femeilor din Constantinopol, și-a întârziat câtva timp apariția la seratele curții ieșene pentru a lua în taină lecții de dans. Mai apoi, a început să dea primele probe ale iscusinței dobândite astfel, mulțumindu-se însă cu contradansul și necutezând să abordeze mazurca, despre care medicul îi spusese că ar fi vătămătoare sănătății. Lucrurile acestea se petreceau la 1834. În 1840, *Dacia literară* va publica, în chip de *Supplement musical*, un *Quadrille pour le piano-forte sur des thèmes moldaves composée et dédiée à Son Altesse Sérénissime la princesse régnante de Moldavie par F.G. Rouschinski*. E de bănuit că priceperea coregrafică a prințesei făcuse, în răstimpul celor 6 ani, progrese demne de luat în seamă. Concomitent, viața mondenă a capitalei devenea tot mai activă. Iată textul bilingv al unei note din *Albina românească* (1835, nr. 6):

„Desfătările carnavalului încep a lua în capitala noastră un haractir mai particular. Adunările de la Curte, teatrul și balurile mascuite cuprind mai toate sările săptămânii. În acest prilej să însămnează tonul, manierile și politicirea Salonilor, a cărora haruri să mai adaug prin toaleta cea elegantă a damelor noastre. Un strein carile s-ar vedea deodată transportat (adus) în mijlocul acestor strălucite adunări nu ș-ar putea închipui că să află la marginea răsăriteană a Evropii, într-o provinție despre care arareori să aude vorovind."

„Les plaisirs du carnaval commencent à prendre dans notre Capitale un caractère plus prononcé. Les cercles de la Cour, le théâtre et les bals masqués occupent presque toutes les soirées de la semaine. C'est à cette occasion qu'on remarque le ton, les manières et l'urbanité des Salons, dont les charmes sont rehaussés par la toilette élégante de nos dames. Un étranger qui se verrait d'un trait transporté dans ces brillantes réunions ne se douterait pas de se trouver à l'extrémité orientale de l'Europe, dans une province dont on entend parler si rarement."

Între momentul scrierii acestor rânduri și acela în care le citiți au trecut 150 de ani. Senzația de a ține în mână un ochean al timpului, un „retroscop", este extraordinară. Textul, se vede limpede, a fost gândit și scris inițial în franțuzește, spre a fi apoi tradus într-o românească relativ frustă, în care urbanitatea se numește „politicire"... Dar în această limbă cu inflexiuni arhaice „să aude vorovind" o mare bucurie a noului! Nu toți trăitorii acelui timp erau dispuși s-o împărtășească. La 1 ianuarie 1835, M. Kogălniceanu le scria, din Lunéville, surorilor lui aflate la Iași: „J'ai vu aussi par vos lettres que mon père a résolu de passer les soirées en famille et avec des personnes du voisinage." Dar într-o scrisoare ulterioară (19.II.1835) citim: „Je suis bien chagrin de ce que mon père ne donne plus des soirées et que vous restez seules, comme dès mon temps, mais vous devez vous consoler, car peut-être que mon père a eu ses raisons pour cela." Nici două luni nu-i trebuiseră așadar babacăi ca să se sature de „soarele" și, neluând în seamă plânsul duducilor, să le curme de istov! Fără știrea și voia lui, aga Ilie Kogălniceanu dobândea astfel profil de „personaj", în buna companie a unora cu statut literar confirmat. A coconului Ianache din *Comodia vremii* (1833), potrivnic noului mod de viață promovat de fiicele sale: „N-auzeai mai înainte bonton, ceai și pălării. / Acum cine le mai scoase, n-ar mai fi nici pă pustii. / Văd bine că n-avem stare și șădem la maala, / Ș-o țin una tot pă mare, zi și noapte dandana." A coconului Anastase din *O soare la mahala* (1847): „Ș-apoi ia zi ceva daca poți, că-ți sar în cap muma și fata, îți strigă în ochi că ești bursuc, că ești urs sălbatec și că le pricinuiești nenorocirea. Poftim, astăzi iar dandanale, iar mascaralâcuri, secături!" A negustorului bucureștean Hagi G., din romanul *Hoții și hagiul* de Al. Pelimon (1853), care își mobilează salonul

„cu un gust foarte eschiz“ și începe să dea serate, dar fuge când sosesc musafirii și se înfundă prin vecini la joc de cărți...

De ce oare cei ostili sau reticenți în fața noului se arată și dușmani ai vieții de societate? N-au, vezi bine, nevoie de „dandanale“!

5

În miezul fenomenului „modă“ se află impulsul imitației. Potrivit concepției lui H. Spencer, acesta din urmă poate izvorî din două motive deosebite: fie din respect față de obiectul imitației, fie pentru a-i revendica un statut de egalitate. Linia despărțitoare nu e totuși fermă; imitația competitivă, mergând până la limita permisă de autoritate, poate întoarce în folosul ei șansele imitației reverențiale. Confruntarea acestor noțiuni cu împrejurările românești de la începutul epocii de modernizare ne pune în fața unei situații inedite. În locul coexistenței celor două tipuri de conduită socială, asistăm la declinul unuia din ele și la instalarea progresivă a celuilalt: imitația respectuoasă este pe cale de a părăsi terenul, cea competitivă îi ia locul.

În sânul vechiului regim, spațiul de manifestare al imitației competitive era, practic, anulat de normele stricte ale ceremonialului. Ce boier de starea a doua ar fi cutezat, bunăoară, să-și lase barba să crească în voie, într-o vreme în care portul ei era apanajul celor de starea întâi, de la agă și spătar în sus? „În ziua când cineva îmbrăca caftan de boier mare, era trimis acasă cu alai, călare pe cal domnesc. Acolo îl aștepta berber-bașa al curței, care-l rădea, însemnând cu briciul pe unde să lase să-i crească barba“ (I. Ghica, *Introducțiune*). În 1831, când Obșteasca Adunare a Moldovei urma să dezbată Regulamentul

Organic, iar un tânăr ofițer controla în pragul sălii documentele participanților, logofătul Teodor Balș, ridicându-și cu o mână barba albă ce-i trecea de brâu, a exclamat măreț: „– Iaca biletul de intrare!“

Odată cu intrarea în criză a sistemului feudal, imitația competitivă se dezvoltă puternic și adoptă două căi distincte. Una dintre ele exprimă aspirația de a-i egala pe cei mari prin convertirea banului în rang. Un pionier al acestei căi, și totodată campionul ei absolut, este Dinu Păturică. De remarcat că marginile firești ale imitației competitive sunt, în cazul lui, abolite: eroul lui Filimon nu e un personaj „tipic“, ci unul parabolic și, de la un punct încolo, aproape fabulos. Nu căderea îl scoate din cadrele tipicului, ci însăși ascensiunea lui fără limite, care – dacă fatalitatea nu i-ar fi stat împotrivă – l-ar fi putut transforma în „biciul țărei întregi“. Acestei forme de imitație, care în esență nu atacă sistemul, mulțumindu-se a-i primeni beneficiarii, i se opun exponenții forțelor sociale care vizează o schimbare de structură: părăsirea modelului vechi și adoptarea unuia nou. Prevalarea tendinței secunde va duce la mutarea capului-compas al societății noastre către un alt punct cardinal. Reprezentanții noii opțiuni deveneau astfel, simultan, „competitivi“ cu vechiul intern, pe care luptau să-l înlăture, și „respectuoși“ cu noul extern, pe care tindeau să-l asimileze.

Sub incidența termenului „modă“ se pot așeza lucruri foarte diferite, de la îmbrăcăminte până la vocabular. Pe întreaga arie a fenomenului, studiul faptelor care se produc la noi de la 1830 înainte evidențiază totuși o notă comună: nu asistăm în sens strict la o schimbare a modei, înțeleasă ca variație în sânul unei norme, ci la una a normei înseși. Procesele tranziției devin astfel cu atât mai vizibile, iar semnificația lor cu atât mai profundă. Este locul, pentru un spor de claritate, să disociem două noțiuni, pe care uzul curent le confundă: *demodat* și *anacronic*. Redingota lui Nicolae Golescu ne apare astăzi ca

demodată. Binișul lui Dinicu Golescu e, în schimb, anacronic. În primul caz, confruntăm mental două variante ale unui tip vestimentar unic. În celălalt – două tipuri vestimentare distincte.

Meteorologia veacului XIX se arată nițel cam sucită: vântul occidentalizării bate inițial de la est și întâmpină împotriviri de la sud. Campaniile antiotomane ale Rusiei traversează de câteva ori teritoriul românesc, prezența militară străină acoperind intervale apreciabile: 1788–1791, 1806–1812, 1828–1834... Un prim exemplu de „stil european", aureolat de strălucirea orbitoare a fastului, l-a oferit boierimii moldovene, în anii 1790–1791, șederea la Iași a prințului Potemkin. O înrâurire mai amplă, deși nu întru totul durabilă, se va exercita în răstimpul 1806–1812. Boieroaicele din Iași și din București, ne informează contele de Langeron, general în armata rusă, se grăbesc să îmbrace costumul european. De pretutindeni, în cele două capitale, sosesc croitorese și negustori de mode. Se aduc mobile de la Viena, vechile rădvane sunt înlocuite cu trăsuri elegante, casele se umplu de servitori străini, iar în saloane și iatacuri nu se mai aude decât limba franceză. Mersul înnoirii rămâne totuși grevat de reticențe, un motiv major al acestora fiind situația țărilor române, cu precarul lor echilibru între Țarigrad și țar. În ochii bănuitori ai guvernului turcesc, observă medicul englez William Mac Michael, care străbate Principatele la sfârșitul anului 1817 și începutul celui următor, aspectul vestimentar nu e lipsit de însemnătate, iar adoptarea costumului occidental ar părea o inovație la fel de periculoasă ca și schimbarea ideilor politice. Boierii care îmbrăcaseră fracul în timpul ocupației ruse au fost ulterior nevoiți, odată cu restabilirea autorității otomane, să reia anteriul și calpacul. Un sociolog al timpului nostru (Jean Stoetzel) a numit moda „aventură fără risc"... Anumite experiențe românești de la începutul secolului XIX clatină, cum vedem, adevărul formulei.

La 4 iulie 1829, la mitropolia din București se celebra capitularea Silistrei, episod însemnat al noului război ruso-turc. După ceremonie, marii boieri ai Țării Românești, veniți să-l felicite pe guvernatorul Jeltuhin, vor primi din partea acestuia neașteptate sugestii privind ținuta lor exterioară: să îmbrace haine europene și să-și lepede bărbile. În luna octombrie a aceluiași an, strașnicul Jeltuhin va muri de ciumă, lipsind procesul modernizării de zelosul său aport. Oricum, lucrurile porniseră pe făgașul cel nou, iar cursul lor va deveni ireversibil. O savuroasă recapitulare a perioadei încheiate, cu desele ei convertiri și abjurări, ne oferă C. Negruzzi (în nuvela *Au mai pățit-o și alții*): „Coconul Andronache era unul dintr-acei oameni din norocire rari, adevărați cameleoni a societății, care-și prifac sufletul și portul după vreme și împregiurări. Așadar, pănă acum de cinci ori își schimbă hainile. Întăi, la 1812 și-a ras barba și s-a îmbrăcat europenește. Pe urmă, în vremea domnului Calimah, luă iar costiumul lung. La 1821 bejănărind, îmbrăcă iarăși fracul și își rase și musteții. Înturnându-se, iar luă șlicul. Apoi, la 1828, apucă din nou fracul, își lăsă favoriți mari și barbetă și puse și ochilari. Zice că nu se va mai schimba, dar putem să-l credem?"

Da, putem în fine să-l credem!

6

Forma și dimensiunile ișlicului, piesă eminentă a vechiului veșmânt boieresc, erau în funcție de rangul purtătorului: „Ciocoieșul, boier mic, / Poartă șlic cât un mirtic, / Evghenistul oboroacă / Unde șoarecii se joacă." Membrii protipendadei aveau ișlice de asemenea amplitudine încât, dacă e să-l credem pe Vasile Alecsandri, „nu se găsea în Iași rădvan destul de încăpător ca să conție doi logofeți în costumul lor de paradă. Când o păreche de postelnici se urca în aceeași caleașcă, șlicele lor erau expuse a să turti sub desele caramboluri ce făcea între ele pe stradele podite cu grinzi de lemn, și, pentru a le feri de o deformare inevitabilă, bieții boieri se îndemnau a rămânea numai în fesuri, așezând baloanele lor pe banca de dinainte a trăsurii."

Se poate bănui că, și în epoca lui de glorie, unii purtători ai ișlicului îl vor fi simțit ca ridicol sau incomod. Când vremurile intră în schimbare, primele săgeți ale ironiei țintesc tocmai podoaba din creștet. Poemul burlesc *Deștărarea șlicului*, scris de C. Negruzzi prin 1828, ne înfățișează o adunare a zeilor din Olimp, convocată spre a decide „a șlicului soartă". Neptun ar vrea să-l prefacă într-un caic, Vulcan – în niște foale, Marte – într-o pavăză. „Iupiter în îndoială cui să-l deie să afla. / Plecându-se la ureche, Iunona nu-ș ce i-au zis / Pentru șlic. Am aflat numai Iupiter că tare-au râs." Fanteziile lui C. Negruzzi

pălesc sensibil în fața unei inițiative contemporane, de un spirit practic mult mai ascuțit; ea aparține lui Vasile Porojan și tovarășului său de joacă, „cuconașul“ Alecsandri. „Pe la 1827 – își amintește cel de-al doilea – aveam de profesor pe călugărul Gherman, acel care a vândut lui Gr. Ghica-vodă manuscriptul lui Șincai. El ședea la noi și, afară de mine, avea și alți elevi externi, dintre care și pe M. Kogălniceanu. Acesta venea în toate zilele, îmbrăcat în antereu de cutnie și purtând un ișlic rotund de pele de miel sură... Vai de nenorocitul ișlic! El devenise o minge în mânile noastre și ne atrăgea ocări aspre din partea părintelui Gherman, ba uneori chiar și palme.“

Uzura morală a vechiului port răspundea, cum se vede, până și în jocurile copiilor. În aceeași vreme, gazetele vesteau în prima pagină, ca un fapt vrednic de cea mai vie atenție, adoptarea ținutei occidentale de către boierul cutare sau cutare. „D. marele vornic Grigore Filipescu – scrie, la *Înștiințări din lăuntru*, *Curierul românesc* din 17 august 1830 –, ca să dea dovadă a veacului în care ne aflăm și a simtimenturilor sale celor civilizate și nesupuse la prejudecăți, la 15 ale aceștii [luni] lepădând hainele cele purtate până acum, au ras barba și au îmbrăcat hainele Evropii cei civilizate.“ Într-un raport expediat din Sibiu la 4 septembrie, consulul austriac Fleischhakl semnala și el evenimentul: schimbarea vestimentară a boierilor Valahiei trecuse de rândul celor tineri („ja selbst einige alte Bojaren vom ersten Rang thun das nämliche, und namentlich der Spathar und Gross Wornik Gregor Philipesko hat sich Bart und Schnurrbart rasieren lassen und erscheint in europäischen Kleidern im Divan“). Știrea ajunge astfel foarte repede la Viena, pe biroul cancelarului Metternich, care dispunea, în privința informatorilor, de rețeaua cea mai bună din lume. Europa, nu mai încape vorbă, era cu ochii ațintiți asupra noastră!

Receptivitatea la nou a oamenilor variază cu concursul unor factori foarte diverși: vârstă, sex, condiție so-

cială, grad de cultură, temperament, relații... Procesul adaptării va fi lung și dificil, rezistențele adesea tenace. Câteva decenii, nota specifică a peisajului nostru social o dau fenomenele de juxtapunere și divergență, amestecul cotidian al vechiului cu noul. Să privim împreună acest desen al pictorului Emmanuel-Adolphe Midy intitulat *La rencontre* și făcând parte din ciclul *Souvenirs de Moldavie* (cca. 1840)[1]. Tânărul îmbrăcat în costum

[1] Îl întâlnim reprodus și în delectabila carte a lui Al. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*, II, bogată în date și sugestii pentru tema discuției noastre.

european, ridicându-și cilindrul în semn de salut, și boierul în anteriu, care-și saltă cu amândouă mâinile voluminosul calpac – iată emblema epocii! În 1837, vizitând Obșteasca Adunare a Valahiei, contele Demidov remarca prezența în sânul ei a câtorva boieri bătrâni, care-și păstrau veșmântul larg și impunător, împreună cu barba și ișlicul. O litografie a lui Auguste Raffet, care însoțea expediția lui Demidov, înregistrează plastic impresia: prezidată de mitropolitul țării, care șade într-un jilț cu baldachin, adunarea e un expresiv conglomerat de costume europene și orientale. Dintre boierii de modă veche, trei își țin calpacele pe cap, ceilalți poartă fesuri cu ciucure. Privind această gravură, în care giubelele alternează cu fracurile precum slovele cu literele în alfabetul de tranziție, s-a născut gândul cărții de față.

Șederea lui Demidov în București a inclus și participarea lui la un bal, în casele agăi Iancu Filipescu. Contele va rămâne impresionat de înfățișarea nobilă a gazdei: un bătrân falnic, cu o barbă lungă și mătăsoasă, înconjurat de un roi de femei tinere și elegante, ale căror chipuri încadrau armonios blânda figură a amfitrionului. Din blocul de schițe al lui Raffet lipsește imaginea balului, omisiune remediată câțiva ani mai târziu prin gravurile lui Charles Doussault, *Recepție la Curtea domnească din București* și *Recepție la Curtea domnească din Iași* (1843). În extrema dreaptă a celei dintâi, ne rețin atenția un bătrân în strai răsăritean, instalat comod într-un fotoliu, și două femei tinere, cu rochii și coafuri moderne. Spre marginea opusă a desenului, un grup de trei doamne arborând aceeași toaletă. Gravura de la Iași ne rezervă o surpriză. Și aici apar un bătrân venerabil cu două femei tinere, ocupând însă partea *stângă* a imaginii, și un trio feminin în partea *dreaptă* a acesteia. Așezați o oglindă, succesiv, pe zonele marginale ale desenului de la București și veți afla cum s-a născut desenul „de la Iași". De mirare că, deși cele două gravuri s-au aflat de atâtea ori sub

Une soirée chez le Prince regnant, à Bucharest, d'après M. Doussault.

ochii istoricilor de artă, trucul autorului a rămas nerelevat. Să nu fim, totuși, prea severi cu Doussault! Folosind aceleași sintagme plastice în evocarea celor două capitale, el pleda, în felul lui, pentru unirea Principatelor...

„Mes chères sœurs", scrie Kogălniceanu din Luneville la 9 sept. 1834, „écrivez-moi, je vous prie, si mon père

a changé d'habits et sur quel cheval il a été à la cérémonie du sacre du Hospodar de Moldavie". Mulți feciori de seama lui Kogălniceanu, întorcându-se în țară de la studii, urmau să fie surprinși de înfățișarea inedită a taților. Mai devreme sau mai târziu, ceasul „schimbării la față" bătea în fiecare familie. În cazul tinerilor, mai bucuroși de noutăți și neconstrânși de obligațiile rangului, trecerea se face fără ezitări. La 14 ani, Alecu Șoricescu, eroul unei încercări de roman a lui I. Ghica, isprăvea cartea grecească. „Acea zi mi-a lăsat și o altă aducere-aminte plăcută: m-a scăpat de ișlic și de ceacșiri; m-am simțit mai ușor la zmeu și la arșice, puteam să alerg fără a-mi cădea papucii din picioare. Răsplătirea pentru aplecarea mea la învățătură fu un rând de haine nemțești și voia să mă plimb pe jos." În ipoteza unui transfer de substanță biografică de la autor la personaj (sugerată de alte detalii ale textului), faptele s-ar fi petrecut pe la 1830. Este momentul când, în ținuta exterioară a multora, are loc o cotitură radicală. Revăzându-se după un interval de timp neglijabil, doi inși riscau să nu se mai recunoască. Ne putem lesne imagina o asemenea scenă, putem chiar s-o trăim noi înșine cu ajutorul celor patru portrete reproduse pe pagina de alături. În rândul de sus, îi vedem pe spătarul Alexandru Ghica și pe marele vornic Mihail Sturza; în cel de jos, pe primii domni regulamentari, instalați la 1834: Alexandru Ghica și Mihail Sturza.

Comentariile, cum s-ar zice, sunt de prisos.

7

La 6 aprilie 1832, marele vornic Grigore Filipescu (cel care, cu doi ani mai devreme, intrase în atenția lui Metternich prin îmbrăcarea hainelor europene) se făcea purtătorul unei noi inițiative: „au pus dumnealui [...] pălărie în trei colțuri cu puf alb pă margine ca ghenărarii, cerând de la Chisilov a îndemna și pă ceilalți boieri a face și dumnialor asemenea drept iniformă. Și ghinăraru i-au zis că aceasta rămâne la fieștecăruia voință, dar frumos lucru este." (*Însemnările Androneștilor*) Kiseleff, o știm și din alte exemple, nu era adeptul metodelor lui Jeltuhin... Fapt este că, în scurt timp, majoritatea funcționarilor publici din ambele Principate vor consimți să adopte uniforma. La înscăunarea lui Alexandru Ghica (25 iulie 1834), cum însemnă la răboj serdarul Grigore Andronescu, domnul intră în București „cu acest nou alai, adică căpitanul de dorobanți al agiii cu dorobanții lui, după dânsul comisarii cu ipocomisarii și aga, în urmă din toate isnafurile câte cinci oameni cu steagul fieștecăruia isnaf, ce acum le-au făcut, ca la patruzeci stegari și maiestratul orășănesc, în urmă militărimea călăreață și apoi domnul în caretă domnească după vechiul obicei, adică cu vizitii cu bărăți în cap și câțiva arnăuți înainte între militari și cu doi oameni cu iniformă nouă înaintea cailor, cu alți șase pă jos pă lângă cai și cu alți doi dinapoia cară-

tii, toți într-un port, apoi pă-mprejur ofichiliiata cu pene albe în cap, iar domnul singur în caratâ, cu iniformă militărească, cu pălărie și pană albă mare în cap, carea o ținea jos în carătă". Ochiul cronicarului reține, explicabil, mai ales elementele de inedit ale cortegiului, menționându-i în treacăt pe arnăuții amestecați printre militari și pierzându-i din vedere pe păstrătorii vechiului port. Prezența acestora din urmă în alaiul înscăunării rămâne totuși neîndoielnică: una din primele griji ale proaspătului domn va fi tocmai ținuta de paradă a demnitarilor, supusă de el unei minuțioase reglementări. „Câți din boierii acestui rang țin portul cel vechi – sună ofisul domnesc din 7 sept. 1834 – vor purta la zile de paradă gugiumanuri de samur cu fundul roșu, ferigele sau contoșuri iarna; neavând însă asemenea podoabe, vor putea purta mante de cinste cu cusuturi la guler după forma litera A. Iar cei ce au priimit port europienesc vor purta iarăși la zile de paradă capele în trei colțuri cu pană albă pă marginea ei, uniformă de postav civit, cu cusături la guler, mânici și buzunări după forma litera B" (*Buletin, gazetă oficială*, 1834, nr. 32).

Încercarea de a ordona într-o schemă logică tabloul epocii de tranziție relevă două aspecte esențiale: fenomene de coexistență și forme hibride. În principiu, distincția s-ar putea socoti înșelătoare, ea depinzând de nivelul la care abordăm faptele: dacă în aceeași reuniune fracurile coexistă cu anteriile, vestimentația *grupului* e hibridă. Și totuși, categoria formelor hibride apare mai elocventă în cazul anumitor produse ale ezitării, incompetenței sau tendinței spre compromis. Ea devine chiar indispensabilă atunci când juxtapunerea unor elemente eterogene lasă loc fuziunii lor. E o vreme nespus de prielnică așa-numitelor „amfibii", care se fac observate la tot pasul: „Un fel de amfibie, îmbrăcat jumătate turcește și jumătate căzăcește, vine și întreabă pe provincial: cine-i, de unde-i

și unde trage?"; „O altă amfibie vine și-l întreabă de n-are marfă cu dânsul" (M. Kogălniceanu, *Fiziologia provincialului în Iași*); „Ispravnicul era o amfibie cu straie moldovenești sau leho-asiatice, la picioare neamț, la cap franțoz, la brâu purta sabie și la șapcă roș" (G. Sion, *Un curcan. Novelă din Moldova*). Mulți oameni de o anume vârstă și condiție socială adoptaseră costumul „ruso-turc" evocat mai sus de Kogălniceanu. Un boier întâlnit de J.A. Vaillant la Dulcești (lângă Roman) în 1841 păstra încă veșmântul oriental, dar înlocuise ișlicul cu o șapcă; „sunt bucuros că am aflat la el – notează francezul – ideile de progres pe care șapca lui mă făcuse să le întrevăd". În aceeași vreme, poetul Conachi, după o relatare a lui G. Sion, purta anteriu, brâu și giubea, dar părăsise ceacșirii și meșii în favoarea pantalonilor căzăcești și a cizmei, iar pe cap își punea o alcătuire absolut originală, la jumătatea drumului între șapcă și fes. Asemenea combinații vestimentare devin extrem de sugestive pentru mentalitatea celor aflați cu un picior în prezent și cu altul în trecut, neîncrezători – ca mai târziu Farfuridi – în „progresul fără conservațiune".

Nu mai puțin expresivă, foarte de timpuriu, pentru încrucișarea de mode divergente ni se înfățișează îmbrăcămintea feminină. La 1818, William Mac Michael releva asocierea, în cadrul acesteia, a rochiilor cusute la Viena din mătase franțuzească cu papucii și cingătorile grecești. Elegantele timpului pozează pictorilor în rochii „empire", cu talia strâmtă și înaltă, fără a renunța însă la giuvaierele orientale și la bogatele șaluri de cașmir. Pe puntea vasului austriac „Ferdinand", navigând între Galați și Constantinopol, atenția lui Edouard Thouvenel este atrasă de o prințesă moldoveană, nepoată de domn fanariot. „Costumul acestei ilustre doamne – observă diplomatul francez – era împrumutat, în proporție egală, modelor Europei și ale Asiei. Brusa oferise strălucita stofă a turbanului, iar Viena pânza cu mari broderii a rochiei,

ale cărei mâneci *à l'imbécile* vădeau, la aceea care o purta, pretenția de a imita, în 1838, exagerările pariziene din 1832." Termenul de „hibrid" apare de neînlocuit și în cazul, destul de frecvent, al dezacordului între ținută și împrejurare. Doamnele care asistau, în 1824, la primirea de către Grigore Ghica a consilierului danez Clausewitz arborau toalete de bal, măcar că era zece dimineața. Cu treizeci de ani mai târziu, asemenea inadecvări înduioșătoare încă nu dispăruseră cu totul. La Focșani, în 1856, căpitanul austriac Salomon de Friedberg vedea pe stradă femei tinere târându-și prin praf rochiile grele de catifea, în vreme ce la serate veneau în superbe „robes de chambre" și încălțate cu papuci. Tot pe atunci, într-o suită de imagini bucureștene desenată de Cezar Bolliac își afla locul „o damă parată[1] de bal în orele dimineței, strângându-și și ardicându-și fustele în toate părțile spre a nu se împle de noroiul de pe scară" (*Mozaicul social*). Așadar, în răstimpul a trei decenii, privilegiul de a îmbrăca rochii de bal înainte de amiază, rezervat inițial doamnelor de la curte, trecuse la cele din clasa de mijloc. Concluzia cea mai prețioasă a dioramei înfățișate se poate rezuma în trei cuvinte: egalitatea e diacronică!

---

[1] împodobită (fr. *paree*).

8

„Arma întâi și cea mai grozavă care a bătut cetatea trecutului – susține A. Russo – a fost schimbarea portului vechi. Straiul făcea omul; feliul hainei modelează trupul și mintea, și întipărește din părinți în fii tradițiile și obiceiurile. Precuvântarea istoriei moderne a țărilor române este neapărat schimbul portului; țivilizația de astăzi este fapta logică a părăsirei hainilor vechi; ideea nouă a năvălit în țară odată cu pantalonii, și mai strașnici decât năvălirile tătărești: în cât ai scăpăra, au pârjolit șacșâri, șlicuri, mestii, giubele și toată garderoba strămoșască." (*Studie modovană*) Teoria este vizibil tributară punctului de vedere „fiziologist", cu numeroase adeziuni în epocă, potrivit căruia aparențele induc esența printr-un sistem inflexibil de concordanțe. Dar fiziologiile, la noi ca pretutindeni, folosesc activ instrumentele umorului, vizând simularea unui demers științific, și A. Russo însuși zâmbește în cursul propriei demonstrații când formulează propoziții ca acestea: „Ideea și progresul au ieșit din coada fracului și din buzunariul jeletcii", „Înrâurirea morală a pantalonului a fost nemărginită" ș.a.m.d. Astăzi, desigur, suntem mai puțin temerari în stabilirea de raporturi etiologice, iar versul lui Virgiliu, „Felix qui potuit rerum cognoscere causas", trezește în noi un sunet melancolic. Ceea ce nu ne va opri, azvârlind cojile teoriei lui A. Russo, să reținem miezul ei rațional:

existența unei legături între costum și conduita socială, chiar dacă nu univocă și nici ca relație de la cauză la efect. Felul de a gândi al secolului XIX acordă însă variantei „fiziologice" tăria locului comun, a unei convingeri extrem de răspândite. A. Russo consideră că „șalvarii încurca slobozenia mișcărei, calpacile și șlicile îngreuia capul". D. Ralet crede și el că înlocuirea ișlicului cu pălăria a ușurat „fluturările gândului". S-ar părea că o națiune își schimbă caracterul odată cu costumul, presupune Marie Boucher (o franțuzoaică stabilită în Moldova); „oricum fie, este vădit că una nu se tâmplă fără alta. Molăciunei obiceiurilor boierului i vinea bine antereul, care era făcut parcă înadins să-i împedice mersul prea repede, și măreției sale împrumutate i se potrivea prea bine urieșul șlic, de un cot în circonferință. Surtucul și fracul dădură tinerilor un mers mai sprinten și mai lesnicios, și fiindcă facilitatea de spirit cam stă în legătură cu acea a mișcărilor, juneța deveni mai voioasă, mai vie; ideile sale începură a se dezvăli și imaginațiunea sa a străluci." (*Amelia Stefanesco*, în *Steaua Dunării*, 1859, nr. 6 și 7)

Schimbarea veșmintelor reprezintă, neîndoielnic, partea cea mai sesizabilă în reformarea modului de viață, de aici și tendința multora de a o socoti decisivă, atribuindu-i o funcție-pilot. Nu-i mai puțin adevărat că, la nivelul dotărilor materiale, există argumente care pot valida opinia. Discursul asupra modei, cum arăta Roland Barthes (*Système de la mode*), disimulează pe de o parte semnificantul sub funcțional, pe de altă parte arbitrarul sub necesar, potrivit unei duble „raționalizări" care instituie moda ca un fel de „drept natural". Amintita „raționalizare" și-a spus și la noi cuvântul. Îl citim cu claritate în considerațiile pe care, către jumătatea secolului XIX, un adept al înnoirii le opunea unui spirit refractar: „Ai paturi și mindire în salonul dumitale, și socoți că mă vei ademeni să viu să te văd? Dar cum o să mă pun pe ele fără să mi se rupă toate șireturile și bumbii ce mă încheie?

fără să-mi plesnească supielele de la pantaloni? Cum o să pun în contact nobilul meu bonjur, lucrat cu atâta măiestrie de Orji, cu patul d-tale, făcut de mindirigiul arman?“ (C. Negruzzi, *Magaziile Iașilor*, în *Albina românească*, 1846, nr. 10). Mersul „raționalizării“ e, cum se observă, o reacție în lanț: schimbarea costumului o antrenează pe aceea a mobilierului, iar coadaptarea lor va genera noi consecințe în planul mentalității și al stilului de viață.

Semnificația cea mai largă a fenomenelor despre care vorbim se atașează procesului istoric desfășurat la scara unui continent și a unui veac, dar neconstrâns în aceste limite (cine spunea că secolul al XIX-lea începe în 1789 și se încheie în 1917?), în al cărui focar ideologic se află Declarația drepturilor omului. Tot ce aduc nou deceniile 4–6 în sfera vestimentației și în sectoarele cu evoluție paralelă este expresia năzuințelor egalitare care-și croiesc drum în viața societății. Un mare boier moldovean, ieșind într-o zi pe străzile Iașilor îmbrăcat în haine nemțești, se trezea apucat brusc de mâneca surtucului și auzea un glas țipându-i în ureche: „« A! ce dracul!... Domnule... parcă ești surd... de când te strig!... hai degrabă să dregi trăsura, că așteaptă boieriul să iasă la Copou!... » Boieriul se întoarsără cu o vorbă lată și curată moldovinească... iar vezeteul, înspăimântat, se dipărta mârâind în dinți: « Pas de cunoaște acum care-i boier și care nu-i, dacă s-a nemțit și stăpânul meu!... » Vezeteul luasă pe boier sade de carătaș! O, egalitate! iată faptele tale...!“ (A. Russo) Confuziile de acest fel, ca și nemulțumirile iscate de ele, par să fi fost destul de frecvente. „Nu mă dau pe zece sărdari d-ăștiia de modă – exclamă coconul Eftimie (*O soare la mahala*) –. Auzi, boier, și să-mi umble îmbrăcat deopotrivă cu un carătaș. De, da' de unde o să-l cunoască mojicul, să-i facă loc? N-are ighemonicon, n-are mersu ăla, de departe, frate, parcă îți strigă: dă-te-n lături, trece boierul. Of, zău, rele vremi am ajuns!“

Lucrurile, firește, nu se rezumă la atât. Nivelarea vestimentară dă glas tendințelor nivelării sociale, dar procesul în sine are resorturi mai profunde și aspecte mult mai variate. Puterea sporită a banului, care trece înaintea privilegiilor de castă, erodarea vechilor rânduieli și ierarhii, manifestările de mimetism, veleitate și impostură – fiecare în parte și toate împreună construiesc un tablou cu linii mobile, în care imaginea de astăzi nu se acordă cu cea de ieri, iar cea de mâine o va contrazice pe cea de astăzi. Despre mutațiile care se produc în structura societății vorbește și fenomenul, deseori invocat, al permeabilizării straturilor sociale și al ascuțirii instinctelor de parvenire. Combinații odinioară imposibile între diverse categorii și profesiuni intră în limbajul curent. Se vorbește astfel despre „ciocoi boieri", „boieri negustori", „negustori boieri" etc. Un personaj al comediei *Doi coțcari* de C. Caragiali face portretul închipuit al colegului său de impostură: „La schela Galaților, unu este d-nu Burdicescu, cunoscut de toți negutătorii. E, cum am zice, boier-negustor. Banii d-lui nu mucezesc niciodată, totdeauna îi prenoiește. El nu este obicinuit, ca alții, să-și ție banii în nelucrare. Lucrează cu dânșii și printr-înșii mai toate interesele sale; știe să dea prețu cel adevărat banilor și cunoaște lumea în care trăiește!" Pentru că pretinsul „boier negustor" e, de felul lui, cam sfios și se teme să nu-și trădeze originea plebee (fecior de cârciumar), complicele său îl dojenește: „Ce nătărău ești! Ce puțin cunoști lumea... Da' bine, ăst droi de oameni mai răsăriți care-i vezi, gândești c-așa s-a născut?... E! nene, nu-mi spui că mănânci paie? Sofragii, ciocoi după caleșci, pescari, cojocari, cârciumari, pantofari, arnăuți... Ș-apoi cu norocu și cu împrejurările s-au făcut cum îi vezi, unii pă drept, alții pă nedrept, unii prin slujbă, alții prin lingușire, unii prin vrednicie, alții prin nevrednicie, unii prin avere, alții prin răpire." Sunt rânduri care anticipează – sumar, dar sugestiv – viziunea epică a lui N. Filimon.

Un „boier negustor“ va apărea și în *Muza de la Burdujăni* de C. Negruzzi, sub chipul lui Chir Lacherdopolos, pretendent la mâna eroinei titulare: „Chera mu! Eu sânt un boiar neguțitor, pentru că desi sinto sluziaris [= sluger] sinto și bacalis [= băcan].“

Semiotica, spune Umberto Eco, „este în principiu *disciplina care studiază tot ceea ce poate fi folosit pentru a minți*. Dacă ceva nu poate fi folosit pentru a minți, atunci nu poate fi folosit nici pentru a spune adevărul; de fapt, nu poate fi folosit pentru a spune nimic.“ În categoria posibilelor instrumente ale minciunii, epoca de tranziție promovează curajos costumul. În cursul vizitei la Iași, cucoana Chirița, ne amintim cu toții, cădea în mrejele unor escroci, îndrăgostiți subit de zestrea fetelor sale: „Cine dracu să-i cunoască? Acu toți îs îmbrăcați într-un fel... și nu poți alege care-i boier, care-i coțcar...“ Și „îngâmfata plăpămăreasă“ a lui C. Caragiali se bucura să primească, în compania nepoatei sale, omagiile unor tineri dornici de căsătorie cunoscuți în ajun la bal – în realitate slugi boierești travestite în cavaleri la modă. Coțcarii care mișună în comediile deceniului 5 și dau chiar titlul uneia dintre ele sunt un produs marginal, dar elocvent al nivelării aparențelor sociale. Cu vreo 20 de ani mai devreme, cine s-ar fi gândit – necum să fi cutezat – să se îmbrace în straie boierești și să se dea drept agă sau spătar? Odată cu adoptarea hainelor egalității, asemenea inițiative devin posibile și îmbietoare.

9

La moartea tatălui său, Ion Ghica lua asupră-i lichidarea unei datorii a defunctului față de marele ban Tudorache Văcărescu: „A doua zi foarte de dimineață eram cu două pungi de galbeni în strada Sf. Spiridon, în odaia de mosafiri, unde boieru m-a primit voios; era îmbrăcat cu o giubea portocalie, peste o libadea lungă de pambriu verde, având pe cap ișlicu." (*Moravuri de altădată*) Scena se petrece în 1845, evocarea ei e din 1891. Impresia de ciudățenie pe care o trezește ținuta bătrânului nu traduce totuși scurgerea unei jumătăți de veac, ci sentimentul *de atunci* al memorialistului. Îl regăsim nemijlocit în mai multe relatări ale timpului. În 1846, în drumul său spre exilul de la Soveja, A. Russo poposea o zi la Focșani: „Se deschide ușa și intră un boier bătrân, care pare a fi un patriarh al locului... e îmbrăcat moldovenește, și eu stau de-l privesc cu curiozitate, sau ca pre o curiozitate." La iarmarocul de Sf. Ilie din Fălticeni, în 1852, Wilhelm de Kotzebue mai zărea ici-colo câte un costum vechi, „ce s-a pierdut aproape cu totul și pe care nu-l mai poartă decât câțiva boieri bătrâni, care ar răci dacă ar înlocui blana orientală cu fracul sau cu haina ușoară de pichet" (*Din Modova*). Într-un orășel din Muntenia, în ajunul Unirii, Pantazi Ghica înregistra și el prezența insolită a ultimilor „boieri bătrâni, cu biniș, giubea și șalvari, căror le lipsește numai ișlicul" (*Un boem român*). Pe

acesta din urmă, cum știm, păstrătorii vechiului port îl înlocuiseră de mult timp cu șapca. Dar dacă, în 1841, J.A. Vaillant interpreta adoptarea ei ca un semn al adeziunii la progres, cu două decenii mai încoace un compatriot al său, pictorul Lancelot, va socoti că „oribila șapcă plată de piele [...] trădează, la purtătorii ei, un atașament încăpățânat față de ideile aristocratice și antinaționale"! Tempora...

„Cel întâi român care și-a schimbat hainile pe un frac și o pălărie a fost multă vreme, pentru curțile boierești din Iași și din București, un soi de caraghioz sau, după limba nouă, un bufon" (A. Russo). În pragul dispariției definitive, ultimele anterie produc reacții asemănătoare. Omenirea se desparte de trecut râzând, adică în același chip în care întâmpină viitorul... Contemplate în schimb de la oarecare distanță, faptele capătă culoarea legendei. Unii cred că-l pot numi pe însuși inițiatorul mișcării de înnoire: „Iancu Roset – scrie Cezar Bolliac – a fost cel întâi boier care a lepădat binișul și ișlicul pentru frac și pălărie" (*Trompeta Carpaților*, 1866, nr. 437); alții trec la letopiseț pe cei din urmă cavaleri ai vetustății: „Boieri mari ca banul Iordache Filipescu și Alexandru Ghica « Barbă-Roșie » au purtat până la moarte, sub domnia lui Carol I, vechiul costum cu anteriu, brâu și, în loc de ișlic, o șapcă rusească" (Constantin Moisil, *Bucureștii vechi*). Să fi însemnat însă părăsirea veșmântului boieresc și lichidarea mentalității aristocratice?

Proclamația de la Islaz înscria, între cele 22 de puncte ale ei, „egalitatea drepturilor politice", „contribuția generală" și „desființarea rangurilor titulare ce nu au foncții".

La 6 septembrie 1848, arhondologia a fost arsă în mod simbolic de către revoluționarii munteni, gestul lor semnificând abolirea privilegiilor feudale.

La 29 octombrie 1857, Adunarea ad-hoc a Moldovei vota desființarea privilegiilor de clasă, ratificată apoi de Convenția de la Paris, care stipula în articolul 46: „Moldo-

venii și românii [muntenii] vor fi toți d-o potrivă înaintea legii..."

Un paradox al evoluției, sesizabil deopotrivă în natură și în societate, imprimă uneori declinului aparențele vitalității renăscute. Niciodată pretențiile aristocratice nu s-au manifestat la noi mai puternic decât în prima jumătate a secolului XIX, când temeiul lor juridic se măcina rapid și ireversibil. Cercetând arhivele facultății de drept din Paris pentru a sa *Histoire de l'esprit public en Roumanie au XIX-ème siècle*, Pompiliu Eliade n-a izbutit câteva zile să dea de urma studenților români; până la urmă i-a găsit pe toți, reuniți solidar sub inițiala D: de Racovitza, de Golesco, de Philippesco, de Manega și chiar „M. Pierre de Pojenar"! Mofturile genealogice alcătuiesc, de mai multe ori, ținta ironiei scriitorilor, semn că fenomenul era destul de răspândit. „Ginerele ce au luat pe Elena – se indignează un personaj al romanului *Manoil* – o fi având multe merite, o fi învățat ca Guizot și viteaz ca Napoleon, dar tot viță de gios este! Tată-său abia era clucer și nu avea voie să poarte nici barbă! Familia Parascovenilor este cea mai veche din Valahia; baroni de Ilfov, conți de Râmnic, marchizi de Craiova au stat în neamul nostru, precum genealogia, ce am dat să-mi facă la Paris, mărturisește." Șarja lui Bolintineanu este poate prea apăsată, dar nicidecum lipsită de obiect. Chiar unii fruntași ai mișcării pașoptiste, renunțând voluntar la privilegiile nașterii, doreau să se știe că au avut la ce renunța. Kogălniceanu și Alecsandri sunt „macedonskieni" *avant la lettre*, râvnitori de blazoane exotice. Primul își atribuie, pe linie maternă, o ascendență genoveză, în colțul unui portret al celui de-al doilea figurează stema unei familii venețiene... Preocupările heraldice sunt, de altfel, foarte la modă: contactul cu aristocrații de pe malurile Senei trezise „ambițul" alor noștri. Ion Ghica își amintește de un tânăr moldovean, cunoscut de el la Paris în 1835, care se declara conte pe baza etimologiei *comis*

< *comes*, *comitis* şi-şi tipărise în consecinţă cărţi de vizită cu inscripţia: *Monsieur le comte de...* „Lipsea însă armoriile; această lacună provenea numai dintr-un *qui-pro-quo*, fiindcă, scriind acasă să i se trimiţă armoriile familiei, se crezuse că cerea puşca de vânătoare a bătrânului său tată. Esplicându-se însă mai bine în urmă, glumeţul său frate i-a trimis un desemn reprezentând doi morcovi degeraţi şi întrulocaţi sub o coroană de patlagele." (*Generalul Coletti la 1835*) Fratele rămas la vatră pizmuia, pesemne, norocul celui plecat la Paris, unde şi alţii, în vremea aceea, învăţau cu fervoare alfabetul artei heraldice:

Cea de gintilom deviză ştii acum a combina
Şi pe viziera voastră câte creste a săpa?
Ştii ce însemnează: nouă, şeapte, şase, cinci şi trei?
Ştii când trebuie piezişe şi când drepte să le-nchei?
Dar coroana de dasupra, când va fi de prinţ, câţi colţi
O să aibă? Dar de ducă, de baroni, de conţi, viconţi?

(Cezar Bolliac, *Epistolă la D.K.A.K.*)

Timpul egalităţii bate la uşă, dar nu toţi sunt bucuroşi să i-o deschidă. Dorinţa afirmării privilegiilor de rang îmbracă adesea forme hilare, cum ar fi disputele izbucnite prin biserici pentru primirea cu întâietate a mirului. Spune Heliade despre coconiţa Drăgana: „Dumneaei merge şi la biserică, mai vârtos când are să arate lumii că nu cutează nici o marţafoaică să-i meargă înainte la mir. Odată s-a întâmplat una ca aceasta şi s-a făcut lucrul dracului în toată mahalaua; dar mai spuie şi alţii câte mai ştiu!" În *O soare la mahala*, coconul Eftimie povesteşte cu parapon cum, la Bobotează, un simigiu a trecut la mir înaintea unui serdar, el însuşi a încercat să restabilească ordinea, dar serdarul i-a spus să lase creştinii în pace; „nişte asemenea boieri ca dânsul au dat nas mojicilor, au stricat toată sistima de arhontologhion şi, pe nesimţite, au urcat pe

toți ăia până la dânșii..." Prin 1855, într-o biserică din provincie, între două cucoane se stârnește ceartă și bătaie. Motivul? „Cea dintâi, care nu era decât o simplă cetățeană, cutezase să se ducă la mir înaintea celeilalte, al căria bărbat era clucer mare" (G. Baronzi, *Misterele Bucureștilor*). B.P. Mumuleanu, bun observator al moravurilor, desenase scena mai devreme cu trei decenii: „Apoi când este la mir, / Nu mai caut caractir, / Ci-ntâiere toate vor, / Își dau brânci de să omor" (*Muierile*).

Ar fi greșit să credem că asemenea gâlcevi se iveau doar în bisericile de mahala. A rămas de pomină reacția violentă a Mariței Bibescu atunci când, în timpul unei recepții la curte, soția unui consul s-a așezat din greșeală pe canapeaua rezervată perechii domnești; incidentul a căpătat o nedorită culoare politică, neputând fi aplanat decât prin concesii reciproce. Gheorghe Bibescu însuși practica, în răspăr cu vremea, un protocol distant și plin de discriminări: „1845 ghenar 1, țirimonia curții către domn de Anu Nou s-au făcut într-acestași chip. Sala cea mare s-au închis și boierii mari și mici s-au adunat în două odăi, adăstând ișârea domnului. După vreme s-au dăschis ușa de la sală și s-au arătat derectorul logofeției bisericești, strigând clirosul bisericesc să între întii, și nefiind mitropolitu și episcopii, au intrat alți arhierei și egumeni în sală, unde sta domnul în tron, fără a mai fi vreo altă șădere de scaun, și feretisindu-l din picere, au ișât afară. Și în urmă au chemat pă boierii cei din treapta dintâi și iarăși den picerile feretisindu-l, au ișât afară. Apoi au chemat pă sfatu orășănesc făcând asemenea și în urmă departamenturile, iar de tagma al doilea și al treilea nimic nu s-au pomenit. O așa primire și țirimonie nu s-au văzut aici în țară până acum, plină de mândrie și dăpărtată de dragoste domnească. Dumnezeu să le facă bine", încheie cu obidă serdarul Grigore Andronescu. Să adăugăm, din timpul aceleiași domnii, al cărei sfârșit se cunoaște, istoria unui bal la palat, când sala de recepții a fost împărțită

în două: o parte destinată boierimii de rangul întâi, cealaltă – familiilor din clasa a doua. Măsura a produs o firească indignare și balul s-a spart înainte de vreme. „Toate familiile de clasa II se retraseră. Această clasă înțelesese puterea sa.“ (D. Bolintineanu, *Doritorii nebuni*)

La 4 martie 1856, Grigore Alexandrescu îi scria lui Ion Ghica, împărtășindu-i ultimele noutăți din țară: „Te îndemn să cetești adresa prin care divanul obștesc recunoaște că prințul Știrbei este cel mai mare făcător de bine al țării. M. Băleanu, care iscălise petiția către Poartă împotriva domnului, a iscălit cel dintâi această adresă de mulțumire; de aceea în dumineca trecută s-a și hirotonisit *ban mare*. Bucuria lui a fost atât de însemnată încât, intrând în careta domnească de paradă, în loc să șază în fund a șăzut dinainte, dând ocazie de un râs omeric tuturor privitorilor și chiar soldaților ce-l escortau.“ O ceremonie de acest fel devenită prilej de amuzament public – iată un semn al vremii! Nivelul maxim al parodiei va fi atins în Moldova în cursul anului următor, când o ploaie a decretelor de boierie se va abate asupra unioniștilor, îndeosebi a celor tineri: caimacamul Vogoride se legăna în iluzia că-i va aduce astfel alături de el! La Fălticeni, un banchet de 40 de tacâmuri este oferit de Nicu Gane proaspeților căftăniți, „toți însuflețiți de focul pe care Vogoride cerca să-l înădușe cu pergamente. « – Bine te-am găsit, bre comis! – Să trăiești, chir paharnice! – La mulți ani, arhon spatar! – Și cu bine, cilibi aga! » erau toasturile care se încrucișau întruna, întovărășite de cele mai pipărate glume la adresa căftănitorului nostru.“ (*Amintiri din timpurile Unirii*)

În memorabila ședință din 29 octombrie 1857, odată cu desființarea privilegiilor de clasă, Adunarea ad-hoc a Moldovei vota „așezarea dreaptă și generală a contribuțiilor în proporție cu averea fiecăruia, fără deosebire“. Principiul a fost consacrat prin Convenția de la Paris, în cuprinsul articolului 46: „Toate privilegiurile, scutirile sau

monopolurile, de care se bucură încă unele clase, vor fi desființate…" Reacția de adaptare a claselor posedante la noul lor statut legal, modul în care viața a „corectat" principiile interesează alt capitol al istoriei naționale. Sub aspect strict formal, e de reținut însă că „numai doi boieri, foști privilegiați, s-au arătat împotrivitori marei reforme: în Moldova, repauzatul vornic Iordache Beldiman s-a refuzat de a plăti contribuțiunea personală, lăsând de a i se împlini căciula pentru acoperirea acestei dări; în Țara Românească, singur repauzatul Ioan Manu a urmat a subscrie până la moartea sa « Ioan Manu, mare vornic »" (M. Kogălniceanu, *Dezrobirea țiganilor, ștergerea privilegiilor boierești, emanciparea țăranilor*).

10

Plângându-se nevestei de incomoditatea hainelor nemțești în care aceasta îl silise să se îmbrace, Grigori Bârzoi primea următorul răspuns acid: „Ian taci, taci... că de-o mie de ori te prinde mai bine așa, decât cu anteriul și cu giubeaua... Încalte mai sameni a ispravnic... dar *înainte parcă erai un lăutar din tarafu lui Barbu...*“ (s.m.)

Ca expresie simbolică a fluctuației statutelor sociale, moda produce simultan semne de deosebire între diverse clase sau grupuri și semne de recunoaștere în sânul acestora. Paradoxul fenomenului, cum au arătat sociologii (J.C. Flügel, *Psychology of clothes*), constă în suprapunerea a două mișcări distincte: cea prin care inferiorii încearcă să semene cu superiorii și cea prin care aceștia din urmă se silesc să *nu* semene cu primii. Când un semn de apartenență la o anume categorie trece la una inferioară, el este părăsit fără întârziere de purtătorii de până atunci. În cursul epocii de tranziție, procesul se accelerează: uzura morală a vechiului port o întrece în viteză pe cea materială. Deschizând dicționarul lui Șăineanu (ed. III, 1914), iată ce aflăm despre *giubea*: „1. odinioară, haină largă purtată de boieri dasupra anteriului [...]; 2. haină de aceeași formă, purtată în urmă de preoții bătrâni, de lăutari, de haiduci și de țigani [...]; 3. azi haină țărănească de sărbătoare, căptușită cu blană. [Turc. *djübbe*; giubeaua, ca și anteriul, a descins toate treptele ierarhiei sociale:

boieri, preoți, lăutari, haiduci, țigani, țărani au purtat-o pe rând, iar cei din urmă o păstrează până astăzi.]" Una din urmările acestui mers descendent o fixează, am văzut mai sus, remarca avizată a Chiriței: atașamentul unui ins față de ținuta cea veche atrăgea, de la un timp încolo, riscul descalificării sociale.

Toate elementele garderobei tradiționale parcurg o evoluție similară, fie sub raportul funcției lor simbolice, fie – uneori – chiar al celei utilitare. Cea de-a doua posibilitate se realizează prin transferul obiectului din ținuta „de reprezentare" în aceea domestică, de obicei odată cu trecerea lui în mâinile unei noi generații. Catinca Puricescu (eroina romanului *Lascar Viorescu* al lui W. de Kotzebue) apărea la micul dejun încălțată cu conduri de atlas alb; „acești pantofi făcuseră parte din zestre și, neavând alt prilej de a-i întrebuința, îi slujeau acum de papuci". La un nivel social inferior, întruchipat la orașe de lumea meseriașilor și a negustorilor, iar la sate de aceea a boiernașilor, nevoia de respectabilitate se va satisface încă multă vreme cu vestigii ale vechiului costum boieresc, deseori în combinații dintre cele mai bizare. În publicul unui spectacol bucureștean de operă, Cezar Bolliac remarca, în 1845, prezența unor figuri de panopticum: „De unde ies aste fesuri și giubele, aste chiulafuri și tătărci, aste fizionomii uitate sau necunoscute? – A ajuns teatrul un bal mascat? se întreabă unii pe alții; cine este aia, cine e ăla? – Ne-au cotropit mahalalele." (*Teatru din București. 9 și 10 fevruarie. Linda di Chamounix*, în *Curierul românesc*, 1845, nr. 13). O priveliște carnavalescă oferea, la 1848, garda civică a Bucureștilor, alcătuită din exponenți ai stratului de mijloc: „Ce vedeai în frontul acestor companii? Negustori, cavafi, ișlicari, curelari, covaci, plăpumari, cojocari, caretași, dogari, cizmari, bărbieri, fiecare în costumele lor. Frontul era împestrițat de giubele, scurteici scurte, elecuri cu poturi, căciuli, șăpci, spențere, fracuri, surtuce și anterie; era o cadră hazlie.

Era frumos să vezi acest front numai cu puști ostășești fără patrontașe și fără alte curele, să vezi la defilare soldați marșând în anterie lungi și în pași voluntari" (D. Papazoglu, *Istoria fondărei orașului București*).

Decenii de-a rândul, tagma negustorilor va rămâne fidelă vechiului port, devenit cu timpul un fel de uniformă a breslei: „Iată și stăpânul prăvăliei, venea gătit, învulpat de la biserică. Anteriu de cutnie; giubeaua, postav cu lustru și vănguită în spate; șapca, cam într-o parte, lăsa să i se vază fesul în cute și stat la teasc toată săptămâna; la brâu cu un taclit vărgat sau cu flori" (I. Heliade-Rădulescu, *Îndemânările lui Rodolfo*). Schița e din 1842; dar și în *Hagi-Tudose*, care evocă împrejurări mai apropiate, din preajma războiului de Independență, bătrânii epitropi ai bisericii Sfânta Troiță poartă giubele lungi, cingători de plisă roșie și șepci cu cozoroace de lac. O figură asemănătoare se ivește la Slavici, în romanul *Cel din urmă Armaș*, cu acțiunea situată în jurul lui 1874: „un om original, care umblă și azi îmbrăcat în caftan, încins cu brâu verde – tradiționala burtă-verde – și poartă vechea șapcă cu cozoroc". În primele decenii ale veacului trecut, caftanul, brâul și șapca rotundă mai dăinuiau încă în portul birjarilor muscali și, prin emulație, al vizitiilor boierești. Chiar și după 1930, în anii copilăriei mele, se mai puteau vedea, imobili pe capra trăsurilor, ultimii purtători ai acestui veșmânt arhaic, care – țin minte – avea darul să mă impresioneze, deși povestea lui mi-era pe-atunci necunoscută...

Devalorizarea progresivă a unor semne vestimentare, prin disocierea reflexă a superiorilor de inferiori, capătă înfățișarea unei curse-ștafetă, cu obiecte care trec dintr-o mână într-alta în sens cvasiliteral. Un fenomen identic are loc în domeniul limbii, în sfera terminologiei de reverență. Cuvinte ca *jupân*, *chir*, *cocon*, observă L. Șăineanu (*Încercare asupra semasiologiei limbei române*, 1887), „ilustrând odinioară personalitățile cele mai marcante ale

societății, au scăpătat și scapătă încă până la clasele cele mai de rând, devenind, din nalte titluri de nobleță, niște formule banale, de cele mai multe ori luate în bătaie de joc". Să nu pierdem nici acum din vedere fața dublă a procesului. Cuvintele, spunea Simion Ștefan, trebuie să fie ca banii. Unele din ele, am putea replica, seamănă mai curând cu veșmintele: lepădate de unii, adoptate grabnic de alții. În „adunările dănțuitoare" descrise de Kogălniceanu la 1839, majoritatea participanților aparține clasei de mijloc: „scriitori pe la secții, vechili pe la divanuri, doftori de dinți și de cai, spițeri, toți alegători la Eforie, toți *cuconi*" (s.m.), mândri așadar de titlul pe care începuseră să-l arboreze profitând de relaxarea anumitor convenții sociale. În comedia *Îngâmfata plăpămăreasă*, femeia meseriașului, în dorința ei de modernizare, pretinde să i se spună *cucoană* și nicidecum *jupâneasă*, în vreme ce soțul ei – respectuos ierarhiei – se simte stingherit de apelativul *domnule*, iar o calfă declară în același spirit: „Eu nu sânt domn. Domnii nu scarmănă la lână ca mine. Dacă vrei să mă cinstești, zi-mi Chir Stoiene..." Formula *chir* nu satisface în schimb ambițiile unui rachier bogat, care își mărturisește necazul în *O soare la mahala*: „trebuie să mă fac boier sau mă-mpușc! [...] Ăst *chir* îmi chirăie-n cap... Aș da jumătate din averea mea numai să scap de dânsul. De groaza lui nu mă mai duc nici la biserică."

Un interesant raport de concurență se instituie, în terminologia feminină, între *cucoană* și *madamă*. Cel de-al doilea este folosit inițial pentru personalul casnic de origine străină (guvernante, menajere etc.); despre o pictoriță franceză venită în vizită, în 1857, la o familie boierească din Moldova, servitoarea atașată ei socotește cu dispreț că e *madamă* și nu *cuconiță*, pentru că tânăra n-a bătut-o niciodată! (Marie Movila, *Loupo*, în *Revue moderne*, Paris, 1867, nr. 8–12). În alte medii sociale, termenul depreciat nu întârzie să-și ia revanșa. Într-un articol

din 1857, Heliade nota iritarea pricinuită unei femei în pas cu moda de un oaspete mai vârstnic al casei: „– Apoi tot *cocoană Raluco*! tot *cocoană Raluco*! se mai sufere una ca aceasta? – Vai de mine! asta te-a supărat? Apoi cum să-ți zic? întrebă boierul făcând ochii mari de mirare. – N-auzi și dumneata lumea? nu te mai înveți să-mi zici *madam Taușanoglu*?“ Rămas credincios sensului vechi al cuvintelor, omul dojenit astfel se disculpă cu naivitate: „Să mă ferească Dumnezeu să-ți zic vreodată *madamă*. Ați fost când ați fost madame, ci acum, mulțumită lui Dumnezeu, sânteți și dumneavoastră cocoane, cu casele dumneavoastră, cu boierii dumneavoastră.“ (*Vodă și prinț*...)

Evoluția semantică a termenilor de reverență îi prilejuiește lui Heliade, și în alte ocazii, observații judicioase și pline de haz: „*Jupâneasă*, slav. « doamnă ». Nu cred că nici o doamnă mai va să fie jupâneasă; nici un colonel, nici un maior mai va să fie jupân, și însuși de le-ar fi numele oricât de slavone; iar daca or vrea, fie-le de bine, că eu sânt om cu educație, om plin de respect către cei mari [...]; doamnelor le-oi zice doamne, iar nu jupânese; colonelilor, maiorilor etc. le-oi zice domnii maiori, iar nu jupânii.“ (*Vocabular de vorbe streine în limba română*...) Evocând ironic formulele de adresare practicate succesiv la noi până în secolul al XIX-lea (jupân Voinea, țelebi Chiulafoglu, chir Nicola, coconul Drăgan, gospodin... of, musiu Lombardon), autorul conchide cu îndreptățire: „Toate celelalte trecură și se învechiră și căzură în derâdere, numai *domnul* de la descălicătoare nu se învechi și stă în adevărata lui putere și va sta cât va sta și numele de român.“ Heliade, firește, nu putea să prevadă destinul rezervat acestui termen în cursul veacului XX, și nici faptul că legea formulată de el se va întovărăși cu noi confirmări[1].

---

[1] În ediția din 1986 a cărții, această ultimă frază a fost eliminată de cenzură. (*N.a.*)

11

În fresca votivă a bisericii din Drugănești, datând din 1841, paharnicul Dumitrache Drugănescu este înfățișat în straie orientale, ținând-o de mână pe tânăra lui soție, îmbrăcată după ultima modă a Parisului (Al. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*, II).

Contemplând pictura un timp mai îndelungat, personajele s-au desprins încet de pe zid și au început să vorbească între ele. Era, firește, o discuție în contradictoriu.

În glasul subțire al femeii le regăseam pe suratele ei, eroinele lui C. Caragiali, ale lui Negruzzi și Alecsandri: „Bine, nu știi că astăzi avem soare, nu știi că am poftit la petrecere? Ce-mi stai ca o momâie? Până când ai să fii necioplit? Când o să te văz și eu mai de modă, mai delicat, totdauna ca un urs sălbatec, mojicos, grosolan!"; „Ce poți să faci? Poți să te îmbraci după modă. În locul nădragilor acelor roși, să pui un pantalon elegant, botine de glanț, un bonjur făcut după jurnal ca toată lumea bine educată, ș-atunci aș putea suferi viderea d-tale, dar în halul acesta, o, ceriule! mă sparii!"; „Ei!... geaba, geaba!... cât îmi bat eu capul să-l mai cioplesc... să-l mai chilesc... pace! îi stă rugina de-o șchioapă la ceafă." Replica masculină se auzea rar și înfundat, părând să se adreseze nu femeii, ci de-a dreptul mie: „Las' că d-neei cucoana nu se mai catadicsește să caute de gospodărie... să facă cozonaci, pască, păstrămuri, dulceți, vutci, vișinapuri... ca la casa omului... sau măcar să-mi facă la masă vrun cheșchet, vro plachie, vro musaca, vro capama, vro paclava... vro ciulama... bucate creștinești... sănătoase și ușoare... unde!... șede toată ziua pe tandur, la tauletă, și din blanmanjele, din bulionuri, din garnituri nemțești nu mă slăbește... Auzi?... blanmanjele?... bulionuri?... Borș și alivenci... că cu astea am crescut în casa părintească..."

Nici un domeniu al vieții cotidiene, odată inițiat procesul de modernizare, n-a întârziat să intre în sfera controverselor conjugale. Se va spune poate că, întotdeauna și pretutindeni, noul le-a atras mai puternic pe femei. Posibil. Dar în prima jumătate a secolului XIX acest decalaj „natural" se ascute: între soți intervin și mari diferențe de vârstă. Fetele se căsătoresc foarte devreme, de obicei pe la 13–14 ani, bărbații o fac și la 40... Se adaugă, de pe urma deceselor timpurii și mai ales a frecventelor divorțuri, reînsoțirea unor inși în puterea vârstei cu femei mult mai tinere decât ei. Soțiile se arată deci mai receptive la nou nu doar ca urmașe ale Evei, ci și ca fiice ale unei

noi generații. Conflictele iscate de această împrejurare devin, pentru câteva decenii, o temă esențială a teatrului nostru comic, de la C. Faca până la V. Alecsandri, cu ecouri semnificative și în opera lui Caragiale. Iată, dintre exemplele mai puțin cunoscute, comedia *Don Gulică sau pantofii miraculoși*, scrisă de Al. Depărățeanu în 1853; în perechea alcătuită din postelnicul Scoarță și din soția sa Pistimița ne întâmpină cuplul conjugal tipic – bărbatul ruginit și femeia în pas cu moda. „Eu am stat în pension șapte ani întregi – declară Pistimița –, n-am luat educația și studiul ca d-ta prin falangă, ha! ha! și panachidă." Scoarță tocmai făcuse, cu multă duioșie, teoria panachidei: „iacă o scândură lățită și spălată bine, în urmă ceruită, toată ziua scriam cu un condei de fier sau de lemn slovele: *azi*, *buche*, *vede*, *glagore*, *dobro*, *iest*, *juvete*, *zialo*, *kethalipa* [= etc.]; apoi iar o ceruiam, și prin astfel de metod am învățat o icoană de minune, cine scria ca logofătu Scoarță? Ei! ei! când eram la zărăfia ispravnicului județului Slam-Rămnic, scrisoarea mea era ca mărgăritaru." Cu asemenea deosebiri în formația intelectuală, neînțelegerea soților e perpetuă. Postelnicul nu se împacă în ruptul capului cu straiele nemțești în care l-a îmbrăcat nevasta și tună împotriva „romanțelor" din care ea ar voi să-i citească la culcare: „cine știe, drăciile care sânt înșirate acolo poate să mă molipsească și pe mine, și negreșit aceasta se poate întâmpla, pentru că toți aceia care le scriu sânt niște mireni păcătoși, niște afemeiați, niște ereteci cu coarne!"

Remarcabilă aici, ca de altfel în mai toate comediile timpului, e senzația de „copie de pe natură", de fidelitate cvasi-documentară; invocarea nostalgică a panachidei și lectura romanelor franțuzești constituie unul din sincronismele epocii, din care nenumărate perechi conjugale își extrăgeau disensiunile lor. „În adevăr, începutul civilizației – scrie V. Alecsandri – îl datorim sexului frumos (termin foarte potrivit pentru damele societății de la 1828,

care au fost înzăstrate cu o frumuseță proverbială). Ele mai întâi au primit o educație îngrijită în pensioanele din Iași și chiar în institutele din străinătate, învățând limbele franceză și germană, studiind muzica, deprinzând manierele europene, adoptând costumele și ideile nouă și sâmțindu-se, în fine, create pentru a fi regine, pentru a exercita o influință salutară în societate, pentru a păși triumfal pe calea unei existențe demne de calitățile lor fizice și morale. Din contra, tinerii, meniți a deveni consorții lor, erau crescuți la școalele grecești a lui Govdala, Cuculi, Kirica, școale în care varga și chiar falanga serveau de mijloc de emulație pentru învățarea verbului *tipto, tiptis*[1]. Sâmțul de demnitate personală rămânea astfel ucis sub falangă, dar elevul devenea elin desăvârșit." (*Constantin Negruzzi. Introducere la scrierile lui*) Ceea ce s-a considerat a fi una din plăgile sociale ale vremii, marele număr de divorțuri, devenea în aceste condiții un mijloc de asanare morală, mai ales după întoarcerea în țară a tinerilor instruiți în străinătate; „căci inteligențele dezvoltate prin o educație egală și inimele deopotrivă simțitoare se apropiau, și pe ruinele căsătoriilor silite formau nouă, libere și trainice legături".

Diferențele de receptivitate la nou se vădesc în aceeași vreme, cu o mare ascuțime, în conflictele dintre maturi și tineri. Destinul oricărui copil, spunea G. Călinescu comentând *Amintirile* lui Creangă, este „de a face bucuria și supărarea părinților și de a o lua și el pe-ncetul pe același drum pe care l-au luat și-l vor lua toți". Ar trebui precizat: destinul unui copil într-un timp al stabilității sociale. În cursul epocii de tranziție, destinul celor mai mulți a fost acela de a trezi mâhnirea și îngrijorarea vârstnicilor și de a o lua finalmente pe alt drum decât ei. Chiar cei mai deschiși la ideea modernizării dintre oamenii evului vechi se puteau arăta refractari căilor ei de înfăptuire,

[1] Eu fur, tu furi (gr.).

înlocuirii rânduielilor moștenite cu o nouă tablă de valori. Cu atât mai acerbă devenea rezistența celor ostili din principiu schimbării, dialogul generațiilor dobândind atunci rezonanțe acut polemice: „Ei! de astea de ale voastre spui tu multe, dar eu nu voi să știu; eu nu-mi ies din cele ce am apucat, și la părinții mei nici n-am pomenit astfel de nimicuri: cum au fost ei, așa o să fiu și eu, și spuneți și scorniți voi, iscusiților, câte veți vrea. – Bine faci, domnule, ține-te, te rugăm, de dânsele ca orbul de gard, și rămâi tot în cele ce ai apucat, căci pentru dumneata nici nu se ostenește cineva." (Heliade, prefață la *Gramatica românească*); „Se duce vechea noastră Moldovă, și în curând n-o să mai rămâie în ea decât niște struluibați cu mintea stricată – n-o zic asta pentru d-ta – carii, prin scrierile lor, se silesc a sterpi sămânța credinții ce a mai rămas [...] – Lasă prooroaciile, cinstite Bogonoase, răspunsei. Ești bătrân și ți se par toate celea negre, în vreme ce noi videm tot frumos. Nu facem ce făceau părinții noștri? Nu, pentru că sântem fii a unui alt veac, și trebuie să mergem cu veacul" (C. Negruzzi, *Scrisoarea VIII*). Fantezia scriitorilor nu s-a cheltuit prea mult spre a născoci aceste dialoguri; cu unele deosebiri de nuanță, dar hrănite din izvoare identice, ele se purtau în fiecare casă.

Ceea ce izbește pe străin la Iași și la București, nota Saint-Marc Girardin în 1836, este amestecul și diversitatea costumelor. Dintre bărbați, unii conservă veșmântul vechi, alții poartă haine europene. Cele două ținute se întâlnesc în aceeași familie: tatăl îmbrăcat tradițional, fiul – după moda franceză. Câteva mărturii iconografice vin să susțină aceste observații. Iată-l pe Nicolae Fusea, unchiul lui Grigore Alexandrescu, zugrăvit în pronaosul mănăstirii Viforâta cu numeroasa lui familie. „În vreme ce băieții lui au redingote pe talie, iar fetele corsaje occidentale, el își păstrează giubeaua și brâul" (G. Călinescu, *Gr.M. Alecsandrescu*). Iată-l și pe vornicul Vasile

Alecsandri împreună cu feciorii lui, Vasile și Iancu, în tabloul pictat de Levaditi la 1845: tatăl în anteriu și încins cu brâu roșu, poetul în redingotă, iar mezinul în uniformă de ofițer. Dincolo de supunerea la obiect, diferențierii vestimentare îi revenea, în asemenea imagini, o certă funcție ideografică: exprimarea raportului *tată-fii*[1]. Este firesc să ne închipuim că acești oameni îmbrăcați divergent vorbeau între ei după cum le era portul, șansele lor de a se înțelege fiind direct proporționale cu premisa. Vornicul Alecsandri aștepta, de pe urma șederii la Paris a fiului său mai mare, unele roade ce i-au fost refuzate. „Nu uita – îi scria el la 10/22.IV.1839, în ajunul plecării spre casă a poetului – a cerceta pe la fabrici ne-

[1] Că lucrurile stau astfel ne dăm seama limpede privind un tablou al lui Eustatie Altini, *Intrarea lui Veniamin Costachi în monahism* (cca. 1813). Deși ceremonia înfățișată de pictor se desfășurase în 1784, costumele personajelor sunt „aduse la zi": novicele poartă redingotă, tatăl său – ișlic și anteriu (Remus Niculescu, *Eustatie Altini*, în *Studii și cercetări de istoria artei*, 1965, nr. 1).

scaiva iscodiri noi dă mori, mașini di trieri și alte asămine și să pui să le facă modeluri mici de lemn pentru prubă și să le aduci cu venire, care îț va face laudă." Bătrânul Alecsandri a avut totuși înțelepciunea de a nu-și împinge feciorul pe căi străine firii sale și a putut mai apoi să se bucure din inimă de primele lui succese literare. Dar o asemenea relație între tată și fiu, implicând din partea ambilor afecțiune și îngăduință, constituia în epocă mai curând o excepție.

Un analist acut al vieții de familie, cu tensiunile ce o străbăteau în anii de după 1830, se dovedește Alecu Russo. Scriitorul relevă „poziția falsă" a tinerilor întorși din străinătate, obligați de respectul față de vârstnici să-și ascundă frecvent convingerile și riscând până la urmă să și le piardă cu totul. „Societatea europeană – remarcă el – se sprijină în primul rând pe familiaritatea afectuoasă și pe reciprocitatea sentimentelor care există între membrii unei familii, izvor prim din care iau ei caracterul de blândețe, de ușoară nepăsare, de politeță lesnicioasă și slobodă și gustul sociabilității, care e necunoscut în ținuturile mai apropiate de Orient. Părinții noștri însă au fost crescuți în maximele turcești, adică: fiul nu e prieten al tatălui său, ci i-i primul rob, pe care trebuie să-l strunească cu atât mai tare cu cât într-o zi trebuie să-i scape." (*Iașii și locuitorii lui în 1840*). Un echivalent epic al acestor propoziții ne oferă nuvela *Amelia Stefanesco* de Marie Boucher (*Steaua Dunării*, 1859), descriind moravurile intime ale boierimii prin ochiul cuiva care le cunoscuse în amănunțime. Raporturile de familie în lumea aristocratică se definesc prin uscăciune și convenționalism, de reale sentimente paterne sau filiale neputând aici fi vorba. Părinții îi supun pe copii la o „atârnare silită" și se mulțumesc cu manifestarea exterioară a respectului, „fără să-și bată capul de a cultiva în inima lor bunele germine ce natura răsădisă". Ar trebui citată în întregime, pentru nota ei de autenticitate, pagina care descrie întoarcerea de la

studii a fiului unui mare logofăt. Familia aflându-se la masă, tânărului i se trimite vorbă printr-un servitor să aștepte încheierea prânzului. „După masă, toți trecură în salon. [...] Junele călătoriu veni să sărute cu respect mâna părinților săi, care-l sărutară pe frunte, după obicei, fără mai multă mărturisire de iubire, ca și când nu l-ar fi văzut numai de ieri." Marele logofăt, răsturnat pe un divan și răsucindu-și mereu mătăniile, se interesează dacă fiu-său s-a întors „mai cuminte decât înainte de purcedere" și-i adresează sfaturi care sună mai curând a amenințări. Formalitatea odată îndeplinită, capul familiei se retrage în vederea siestei, „condus de subsuori, mai mult pe sus, de vro doi feciori. Toată casa deveni tăcută, ca și când ar fi fost nelocuită. Iancu profită de acest moment spre a merge să ceară ceva de mâncare. Nime, nici chiar maică-sa, nu gândise să-l întrebe dacă a prânzit sau ba".

12

Cunoașteți statuia lui Dinicu Golescu, din vecinătatea Gării de Nord? Înveșmântat în portul boieresc tradițional, cu gugiuman pe creștet și cu hangerul la brâu, marele logofăt stă semeț pe soclu, laturile acestuia fiind străjuite de cele patru busturi ale fiilor săi: Ștefan, Nicolae, Radu și Alexandru – figuri marcante ale mișcării pașoptiste și ale luptei pentru constituirea statului român modern. „Să fim drepți și să ne închinăm cu respect și recunoștință dinaintea memoriei părinților. Ei prin traiul lor – spune V. Alecsandri – păreau a face parte din secolul XVI, dar au avut meritul sublim de a introduce în patria lor un secol de progres și de regenerare, secolul XIX, adus din străinătate prin copiii lor." (*Constantin Negruzzi. Introducere la scrierile lui*)

Statuia lui Dinicu Golescu reprezintă o emblemă ideală, ca și relația pe care o ilustrează. Pentru a surprinde raportul dintre generații în complexitatea lui reală, resursele artei monumentale se dovedesc insuficiente; ar trebui solicitați pictorii de gen și, nu o dată, desenatorii satirici... Principalul teren de controversă îl oferă modul inedit al tinerilor de a concepe ziua de mâine. Dezacorduri grave se ivesc la tot pasul pe tema orientării profesionale, odată cu lărgirea gamei de opțiuni prin înmulțirea carierelor fără tradiție. Spre a-și împlini chemarea pedagogică, Heliade Rădulescu se vedea nevoit să nesocotească

sfaturile familiei: „m-am făcut apostat din casa părintească, care îmi propunea înainte protecții, slujbe, chiverniseli, și m-am pus în mijlocul zidurilor celor dărâmate ale Sfântului Sava, un biet dascăl cu câțiva leușori pe lună, încongiurat de câțiva școlari săraci, hotărâți și fanatici în prieteșugul meu și în cugetul și alegerea lor". Ca să se poată dedica artei dramatice, mulți elevi ai Școlii Filarmonice „s-au arătat surzi la glasul naturei, părăsind și chiar pe ai lor părinți și preferind strâmtorarea și neaverea". În 1839, la câteva zile după întoarcerea sa de la Paris, unde absolvise facultatea de medicină, N. Kretzulescu făcea o vizită protocolară domnitorului Alexandru Ghica: „primindu-mă cu cea mai mare amabilitate, prima întrebare ce mi-a adresat într-un mod familiar a fost că « ce idee am avut ca să învăț medicina, că nu e de mine, că s-o las în lături și să urmez cariera părinților și moșilor mei »". Ceva mai încolo, tânărul prezentându-și forului de resort diploma de doctor în medicină, „membrii comisiunii și-o trecură din mână în mână, uitându-se la dânsa cu multă atențiune și cu multă curiozitate. Ca toată lumea în București, se mirau și ei cum un fecior de boier mare – termen uzitat pe atunci – a putut să-și lase pozițiunea lui în societate și să se ducă să se facă doctor." În vara lui 1844, medicul însoțindu-l pe Alexandru Golescu-Arăpilă, ocupat pe atunci cu trasarea șoselei dintre Ploiești și Câmpina, un popas de prânz le îngăduia celor doi prieteni să audă convorbirea unor negustori: „Uită-te de vezi ce-au ajuns astăzi feciorii de boieri, un Golescu care măsoară drumurile, și un Kretzulescu doctor" (*Amintiri istorice*). În aceiași ani, întors de la Paris cu diploma de inginer de mine, Ion Ghica își nemulțumea adânc familia refuzând un post de ispravnic și-l punea în uimire pe marele ban Tudorache Văcărescu prin calcularea promptă a unei dobânzi: „dacă nu ești zaraf, cum de știi să socotești așa de iute?" (*Moravuri de altădată*). O mătușă a lui C.A. Rosetti ar fi leșinat, zice-se, în trăsu-

ră, zărind pe Podul Mogoșoaiei firma unei prăvălii: „Librăria C.A. Rosetti & E. Vinterhalder". La Iași, prin 1847, rudele lui Matei Millo, neîmpăcându-se cu ideea de a avea un actor în familie, puneau o ceată de slujitori să-l fluiere la intrarea în scenă. Și așa mai departe, și așa mai departe... Nimeni nu se pricepea să-i liniștească pe oamenii frământați de soarta odraslelor rebele, care se îndârjeau să apuce pe drumuri nebătătorite. Ar fi trebuit pentru asta inventat cu anticipație un aforism al lui Paul Valéry: „Nici măcar viitorul nu mai e cel de altădată!"

La 28 iulie 1834, consulul țarist Minciaki, începându-și relațiile oficiale cu domnitorul Mihail Sturza, îi comunica instrucțiunile primite de la Petersburg privind supravegherea Principatelor Române: „Mi se recomandă în fine cu deosebire să chem atenția domnitorilor spre tot ce ar putea indica o anumită tendință a spiritelor tinere de a se lăsa antrenate de ideile liberale, să-i invit să urmărească evoluția opiniei publice în Principate, să împiedice cea mai mică încurajare a creșterii ideilor subversive, [...] să persevereze în grija de a da educației tineretului un impuls moderat cu înțelepciune, să înfrâneze din toate puterile spiritul de inovație și tulburare, care s-ar putea manifesta în minți lipsite de experiență, avide să dea țării lor o existență politică diferită de aceea pe care i-o asigură instituțiile actuale, întemeiate pe tratate..." Răspunsul lui Mihail Sturza (8 august 1834) e o arie construită din aceleași acorduri: „Am putut dobândi convingerea că ideile pretins liberale nu izvorăsc decât dintr-un egoism vinovat, care își urmărește interesul personal în răsturnare și anarhie. Desigur, dușmanii cei mai redutabili ai ordinii sociale sunt maximele iluzorii și subversive, care amăgesc un tineret lipsit de experiență asupra adevăratelor temeiuri ale fericirii obștești. [...] De aceea, acordând cea mai serioasă atenție uneltirilor care ar putea trezi suspiciuni îndreptățite și îndeosebi purtării acelora care, adăpați în străinătate cu principii false, ar fi pătrunși de doctrine

primejdioase, mă voi socoti dator să înăbuș orice tendință care ar avea drept rezultat compromiterea liniștii interioare a țării, ca și a celei a statelor vecine." E lesne de înțeles, în lumina acestor îndrumări și angajamente, ce primire le era rezervată tinerilor la întoarcerea lor de la studii, plini cum erau de maxime iluzorii, principii false și doctrine primejdioase, care – vorba lui Farfuridi – „lovesc soțietatea, adică fiindcă din cauza zguduirilor ... și ... idei subversive"! În 1839, revenit de curând în țară, V. Alecsandri nota în carnet: „Visites à quelques grands boyards. Nous sommes considérés comme des révolutionnaires à cause de nos longs cheveux. Le consul de Russie s'en émeut et conseille au Prince de nous les faire couper." Implicațiile ideologice ale părului lung nu scăpau, după cum se vede, unui ochi vigilent și perspicace. Dacă pletele bonjuriștilor au rămas totuși neretezate, e pentru că foarfecele cârmuirii avea treburi mult mai urgente: lucra intens în slujba cenzurii.

Întemnițat la mănăstirea Râșca după suprimarea *Propășirii*, M. Kogălniceanu îi trimitea tatălui său o scrisoare patetică, plină de grave recriminări: „Și dumneta ce ai făcut? În loc ca să mă aperi, în loc ca să te duci împreună cu aga la vodă, cum îți zicea singur aga, ce-ai făcut? Ca și totdeauna, eu am fost cel rău, eu am fost cel părăsit; și când după trii săptămâni de necaz, de nedreaptă închisoare, așteptam de la părintele meu un cuvânt de mângâiere, iată ce mi-ai scris în răvașul din 8 noiemvrie: *și după asemine, nu se putea în alt chip decât a suferi aceasta*. O, tată! tată! Cumplit ai fost pentru mine și nu știu pentru ce." Astăzi, desigur, ne vine mai ușor să aflăm răspuns întrebării lui Kogălniceanu, așezând cazul său în ambianța generală a timpului, când confruntările dintre părinți și fii, mai ales dacă atingeau domeniul politic, căpătau intensități nu o dată dramatice. V. Alecsandri vorbește îndreptățit despre „o luptă neîmpăcată și amară", în cursul căreia „însăși sfințenia legăturilor celor mai in-

time era expusă înrâuririi unei stări de lucruri foarte delicată și ades foarte critică" (*Necolae Bălcescu în Moldova*), iar D. Bolintineanu, oprindu-se și el asupra fenomenului, îl sintetizează într-o formulă memorabilă: „fiii divorsau de părinți" (*Cuza-vodă și oamenii săi*).

În toamna lui 1846 domnitorul Gheorghe Bibescu și soția sa urmând să viziteze Câmpulungul, notabilii urbei îi cereau concetățeanului lor C.D. Aricescu să compună un discurs sau o odă de circumstanță. Tatăl poetului insistă și el, deși tânărul îi amintește că, publicând anterior versuri îndreptate împotriva domniei, noua atitudine îl va expune disprețului public. „– Vodă, îmi răspunse tata, va vedea prin aceasta pocăința ta și-ți va ierta greșeala; și mie îmi dai prilej a mijloci iertarea ta, încredințându-l c-ai fost amăgit de Eliad, care v-a întors creierii la toți. Vorbă scurtă, cer aceasta de la tine eu, părintele tău, care am jertfit starea părintească ca să te luminez, spre a avea și eu ajutor și fală cu copiii mei." C.D. Aricescu cedează stăruințelor, dar strofele lui ambigue („o satiră sub formă de odă") trezesc nemulțumirea perechii domnești, agravată prin faptul că, încălcând normele oficiale, poetul folosise alfabetul latin! (*Memoriile mele*) Necazurile pricinuite serdarului Dimitrie Aricescu de către fiul său mai mare nu erau încă la capătul lor. Cu trei ani mai târziu, la 30 septembrie 1849, C.D. Aricescu va fi arestat la București pentru difuzarea în manuscris a poeziei *Blestemul României contra apăsătorilor ei*, iar casa din Câmpulung a părinților va fi supusă percheziției. „Ce boață ai mai făcut iarăși? – îi scrie obidit bătrânul –. Te-i fi apucat să mai faci vro secătură de poezie, ca cea de la leatu 1846, prin care împungeai pe doamna lui vodă Bibescu, care te-a gonit cât a stat ea pe scaun. Toată pasărea piere pe limba ei. De te-a fi mușcat șarpele de inimă să mai fi făcut vreo *rimadă* ca aceea, apoi din asta i se trage moartea maică-tii. [...] Bune sânt astea, fătul meu? Asta e rodul procopselei tale? Asta bucuria părinților tăi?

Asta nădejdea bătrâneţelor mele? Fă copii, ca să te bucuri de ei!“ (*Procesul şi esilul meu la Snagov*) Părerea de rău a serdarului Aricescu era că-şi vânduse o moşioară din Prahova spre a-şi da băieţii la învăţătură şi că nu ascultase, în privinţa celui mare, sfatul înţelept al soacră-sei: „Mai bine cojocar decât cărturar“.

Părinţii divorţau de copii!

13

Se poate măsura receptivitatea la nou a oamenilor? Admițând că se poate, nu ne mai rămâne decât să fixăm criteriile și, odată cu ele, metoda. În cursul epocii de tranziție, determinările cele mai vizibile – probabil și cele mai importante – se arată în număr de trei: sexul, vârsta și condiția socială. Să atribuim fiecăreia din ele un set adecvat de coeficienți, marcând astfel treptele deschiderii. Sexului, firește, doi: 1 (*bărbați*) și 2 (*femei*). Vârstei – tot doi: 1 (*maturi*) și 2 (*tineri*). Condiției sociale – trei: 1 (*inferioară*: boiernași, negustori, meseriași), 2 (*medie*: boieri de rangul doi și trei), 3 (*superioară*: membrii protipendadei). Se observă că ne-am restrâns clasificarea la păturile sociale înlesnite, omițându-i pe țărani, slujitori și robi. Produsul celor trei coeficienți (sexul × vârsta × condiția socială) dă indicele de receptivitate al „clasei", conform tabelului de mai jos:

Clasa	Sexul		Vârsta		Condiția socială		Indice de receptivitate
a	bărbat	1	matur	1	inferioară	1	1
b	bărbat	1	matur	1	medie	2	2
c	bărbat	1	matur	1	superioară	3	3

Clasa	Sexul	Vârsta	Condiția socială	Indice de receptivitate
d	bărbat 1	tânăr 2	inferioară 1	2
e	bărbat 1	tânăr 2	medie 2	4
f	bărbat 1	tânăr 2	superioară 3	6
g	femeie 2	matură 1	inferioară 1	2
h	femeie 2	matură 1	medie 2	4
i	femeie 2	matură 1	superioară 3	6
j	femeie 2	tânără 2	inferioară 1	4
k	femeie 2	tânără 2	medie 2	8
l	femeie 2	tânără 2	superioară 3	12

Observații:

1. Între bărbați și femei dezacordul e tranșant, femeile având indicele de receptivitate dublu față de acela al bărbaților de aceeași vârstă și condiție socială. În cazul însoțirii unui bărbat matur cu o femeie tânără (situație frecventă în epocă), raportul devine ¼! Consecință: conflicte conjugale.

2. Femeile mature au în schimb indicele de receptivitate egal cu al bărbaților tineri de aceeași condiție socială. Consecință: tentația adulterului, înmulțirea cochetelor răscoapte (Gahița, Tarsița, Chirița...).

3. Între bărbații maturi și cei tineri, iarăși dezacord vizibil. Tinerii au, față de maturi, un indice de receptivitate dublu. Consecință: conflict între generații. Să adăugăm exemplelor deja cunoscute unul minor, dar sugestiv: în cinstea întoarcerii de la studii a nepotului, pitarul Enachi Damian poruncește să i se pregătească borș cu găluște și curechi cu rață, în vreme ce Iorgu tânjește după cartofii și șnițelul Sadagurii.

4. Același raport există între femeile mature și cele tinere. O femeie matură are indicele de receptivitate dublu față de acela al soțului, dar pe jumătate față de al fiicei. Consecința: poziție expusă pe ambele flancuri. *Comodia vremii* ne dezvăluie atitudinea duplicitară a unei mame în problema educației fetelor. Reproșurile bărbatului le primește plecând capul („Așa, frate, ai dreptate, dar te-ascultă cineva?“), însă cugetul adevărat și-l arată răspunzând complimentelor unui musafir: „Bunătatea dumitale... Cu toate astea gândesc / Că li-or fi educaționul leit ca un franțuzesc. / Fiindcă toată maalaua vede ce fel ne-am silit, / Cât am făcut pentru ele și ce bani s-au cheltuit. / Apoi le-am scos și la clupuri, la masche, la nobil bal, / Ș-acum vor să mai învețe cum să-ncalice pă cal.“

5. Femeile tinere de condiție inferioară au indicele de receptivitate egal cu acela al bărbaților tineri de condiție medie. Cele de condiție medie – un indice apropiat de al bărbaților tineri de condiție înaltă. Consecință: bovarismul femeilor tinere, tendința lor de „declasare ascendentă“ (după formula lui Ibrăileanu), riscul căderii în mrejele impostorilor: *Băcălia ambițioasă*, *Îngâmfata plăpămăreasă* etc.

Propozițiile de mai sus își găsesc o amplă confirmare în operele literare ale vremii. Este vorba, să nu uităm, mai ales de comedii sau de proze satirice, adică de scrieri orientate funciar spre tipic. Este vorba, totodată, de o literatură a realismului începător, parțial nedesprins din tiparele clasicismului, de o viziune care țintește nu individualul, ci categorialul, nu abaterile de la normă, ci ilustrările ei fidele. Aptitudinea textelor literare de a sintetiza tabloul social devine astfel cu atât mai frapantă.

V-a plictisit cumva acest joc nițel pedant? Putem oricând născoci altul mai vesel!

14

„Frumusețea metaforei începe – spune Ortega y Gasset – acolo unde sfârșește adevărul ei." Timp de aproape un secol, gândirea sociologică românească s-a hrănit consecvent dintr-o metaforă: *nu ne-am schimbat decât veșmintele, în rest am rămas aceiași.* „Mulți dintre domnișorii cei tineri – scria, încă în 1818, Constantin Diaconovici Loga –, carii prin alte țeri se trimit să călătorească pentru procopseală, ei în loc de virtute și alte bunătăți aduc acasă obiceaiuri din afară, mode de îmbrăcăminte, umblete strâmbe, vorbitură multă și fără socoteală; apoi totuși unii îi țin de oameni luminați, și slăbiile streinilor le socotesc a fi mai prețuite decât modestia sau smerenia cea țărănească." (*Ortografia sau dreapta scrisoare...*) Pasajul a fost reprodus în *Povățuitoriul tinerimei către adevărata și dreapta cetire* (Buda, 1826), crezut mult timp al lui Gheorghe Lazăr, și s-a bucurat de o largă atenție. „Aici se vede foarte lămurit – remarcă G. Ibrăileanu – lupta contra formei fără fond"! Datoria lui Maiorescu față de precursori își descoperă astfel primul reper, căruia deceniile 4–6 îi vor adăuga mereu altele, de o sporită amploare și elocvență. Mihail Anagnosti (contemporan de studii pariziene cu Ion Ghica și N. Kretzulescu, care îl vor menționa în amintirile lor) publică în 1836, în *Revue des deux mondes*, lucrarea intitulată *La Valachie et la Moldavie.* „Les brillants dehors de la société euro-

peenne – scrie autorul studiului (reeditat în volum în 1837) – séduisent le valaque et le jettent dans un luxe sans bornes. Au lieu de saisir le principe vital de cette civilisation qu'il adore, il ne lui emprunte que des usages attrayants, des dépenses frivoles, une écorce brillante. En vain est-il prêt à toutes les réformes; en vain veut-il innover; le fond et la base lui manquent." Am fost nevoit să renunț la traducerea în românește a textului, pentru că sub condei îmi răsăreau fără voie sintagmele lui Titu Maiorescu, din *În contra direcției de astăzi*... Critica maioresciană a pașoptismului este fiica autocriticii pașoptiste.

Bazele intuitive ale teoriei „formelor fără fond" sunt un produs al epocii de tranziție, în răstimpul căreia schimbarea modului de viață devansa constant schimbarea modului de gândire. Meditând asupra căilor adoptate în alte țări de procesele regenerării sociale (autocrație luminată, reforme, revoluții), Heliade ajungea să se întrebe: „La noi, cum s-a întâmplat? Alții au lucrat Regulamentul, și noi, oameni cu aceleași idei de chiverniseală și de « așa voi », ne-am schimbat numai hainile, ne-am lăsat părul ca să-l tundem, ne-am lepădat papucii și ceacșirii, ne-am pus pantaloni și pinteni la cizme și am început a ne coafa părul și a ne încrevăta gâtul, și credem că am schimbat și ideile cele vechi!" (*Pentru opinie*, în *Foaia pentru minte*..., 1841, nr. 49). Nu altfel cugeta Kogălniceanu, anticipând și el, în câteva rânduri, tonul critic maiorescian: „am împrumutat de la străini numai superficialități, haina din afară, litera, iar nu spiritul, sau spre a vorbi după stilul vechi, slova, iar nu duhul" (*Tainele inimei*).

În vreme ce discursul pașoptist înmulțea variațiunile pe această temă, cultivând stăruitor figura retorică a „veșmintelor", practica pașoptistă continua neabătut pionieratul ei constructiv, în cadrul căruia „formele fără fond" îndeplineau rolul de punct arhimedic. Nu există domeniu al culturii noastre moderne care să fi debutat în alt chip, nu există instituție care să fi ocolit acest stadiu. „Proba

este *Curierul român*: foile lui stau de față de la 1829 până la 1836. N-a fost începător în cariera literară care să nu afle coloanele lui deschise, ospitaliere și amicale. Sublim, mediocru, copilăresc, tot era bun pentru *Curierul român*, ce încuragia pe toți. Aur, argint, aramă, fier, lemn, piatră, cărămidă, var, lut, paie însuși, tot era bun pentru edificiul literar și național ce se prepara." (Heliade, *Biblicele*) Proba, mă grăbesc să adaug, nu e doar *Curierul românesc*, cu presupusul îndemn al redactorului, „Scrieți, băieți, numai scrieți!", despre care ar fi bine să se știe că n-a fost niciodată rostit ca atare[1]; proba sunt toate foile românești ale timpului, cu rol decisiv în defrișarea terenului și în promovarea mișcării intelectuale. „Poate socotesc [evgheniștii] că literatura noastră n-are nimică vrednic de însemnat? Se înșală – spune M. Kogălniceanu –; deși puțin, dar tot are îndestul ca să răsplătească pre acel ce și-ar jărtfi o parte a vremei sale întru cultivarea ei. Și chiar de n-ar avea încă nimică bun, tot ar trebui s-o ocrotească ca să producă macar în viitor. Geniul se află în toate națiile și în tot pământul, are trebuință numai de slobozenie, ocrotire și prilejuri ca să se arate." (*D.A. Demidoff în Moldavia*, în *Dacia literară*, 1840) Același Kogălniceanu, editând mai apoi *Propășirea*, îi scria lui Ion Ghica la 22 august 1844: „Trimite-mi articole și cât mai repede, căci am rămas complet descoperit. Vei vedea în nr. 32 că eu singur am făcut pe de-a-ntregul revista." Un apel similar îi parvenea lui Ghica din partea lui V. Alecsandri: „Nu uita, când te întorci, să ne aduci articole, căci nu mai avem, și am fost eu însumi nevoit zilele acestea să compun o poveste burlescă pentru a umple coloanele

---

[1] Supus ulterior unei abrevieri „după ureche", textul autentic sună astfel: „Nu e vremea de critică, copii; e vremea de scris, și scriți cât veți putea și cum veți putea; dar nu cu răutate; faceți, iar nu stricați, că nația priimește și binecuvântează pe cel ce face, și blestemă pe cel ce strică." (*Asupra traducției lui Omer*, 1837)

revistei.“ Maiorul I. Voinescu II primea și el din partea poetului o solicitare insistentă: „Foaia noastră continuă să apară, dar cu multe greutăți, articolele lipsesc cu totul, și adesea d. Bermann este obligat să alerge pe la toți colaboratorii spre a-i implora să producă ceva. Caută deci, dragul meu, să ne procuri niște articole de pe acolo...“ S-ar putea zice, fără teamă de impietate, că *Propășirea* era o „formă fără fond“; scriitorii lipseau, sau nu se îndemnau a scrie. Dar odată plămădită, forma devine stimulatoare: scriitorii sunt smulși din letargie, coloanele revistei se umplu, iar unele texte obținute în acest chip se dovedesc, culmea, opere durabile, pe care le citim cu plăcere și astăzi! Sensul exemplar al experienței pașoptiste se poate concentra într-o singură frază: atunci când lipsesc condițiile, ele trebuie create.

Aceeași cale au urmat-o, după cum se știe, și începuturile artei dramatice. „În loc de a vă arăta nemulțumirea – le scrie Kogălniceanu surorilor sale în 1838 – și de a prefera teatrul francez, trebuie să faceți tot ce vă stă în putință spre a-i încuraja pe actorii moldoveni. [...] Nu se cade să cereți teatrului moldovenesc să vă ofere, de la început, capodopere, căci pentru capodopere trebuie autori care să le scrie, și deocamdată nu-i avem. Mulțumiți-vă dintâi cu traduceri; piesele originale vor veni mai târziu; când tinerii scriitori vor vedea că există o scenă națională, se vor grăbi să-i ofere concursul; dar pentru asta trebuie răbdare și, mai ales, interesul tuturor moldovenilor față de o întreprindere care nu poate aduce decât bine poporului nostru.“ Dincolo de obiectul ei particular, pledoaria atât de caldă a tânărului Kogălniceanu are darul să ne edifice asupra unui adevăr important: la baza „formelor fără fond“ nu stau impulsurile generoase și imature, învecinate cu dilentantismul, ci reflecția lucidă a promotorilor culturii moderne, capabilă să discearnă dinamismul imanent al formelor și să-l încadreze într-o *strategie a dezvoltării.*

Clarviziunea corifeilor a lucrat în consens cu mentalitatea colectivă a epocii, larg deschisă spiritului de imitație, care pleacă mai totdeauna de la „forme“ spre „fond“. Oriunde și oricând, actul mimetic trebuie să înceapă de undeva. Și el începe de obicei cu ceea ce e mai lesne de imitat, urmând ca ulterior să cuprindă treptat și restul. Vizitând Principatele în 1836, francezul Stanislas Bellanger observa că unele case bucureștene făceau, de la distanță, impresia unor palate, împodobite fastuos cu coloane și basoreliefuri. Dacă însă le priveai mai de aproape, băgai de seamă că semețele coloane nu sunt decât trunchiuri de copaci, lipite cu humă și date cu var, iar basoreliefurile – mulaje de ghips! Aparențele, se vede limpede, pășeau dezinvolt înaintea realității, dar decalajul astfel creat va demonstra în timp virtuți propulsive. Celor care deplângeau înlocuirea veșmintelor, neînsoțită de modificări în profunzime, C. Negruzzi avea dreptate să le răspundă: „Ne-am schimbat în port: *pazienza!* ne vom civiliza încet-încet și almintrele.“ (*Magaziile Ieșilor*, în *Albina românească*, 1846, nr. 10) Impetuozității inițiale i se aducea astfel corectivul necesar al *pacienței*, chemată să selecteze, să certifice sau să respingă. Pentru că elanul „formelor fără fond“ nu susține doar gesturile creatoare ale epocii; el se manifestă și în utopiile ei. Deosebit de ilustrativ în privința celor din urmă e un proiect urbanistic din 1830, care merită a fi cunoscut în întregime:

„Între celelalte proiecturi care nasc din dorire spre a să înfrumuseța orașul Bucureștilor și a să asemăna cu celelalte orașe ale Europii, este unul a căruia săvârșire nu să socotește a fi peste putință. Știut este tuturor că prin mahalale nu numai casele sânt prea rari, dar și multe locuri pierdute, îngrădiri mari de curți, sau grădini fără nici un folos, și multe locuri slobode fără nici o trebuință, unde fiecare aruncă gunoaiele; s-ar putea dar, ridicându-să planul orașului, să se deschiză prin mahalale

drumuri largi și puse pe linie, fără a se abate, decât numai unde va fi vreo zidire deosebită; iar cât pentru căscioarele cele mici și împrejmuiri ca cele ce s-au zis mai sus, cu lesnire să socotește că s-ar putea îndupleca proprietarii a le vinde cu un preț ieftin, pe seama orașului, și atunci, surpându-se acele căscioare și împrejmuiri, nu va mai avea nimeni voie a zidi, nici a face curți, decât după linia ce va fi hotărâtă. Cu acest mijloc, până a să îndemna particolarii ca să facă zidiri pe aceste ulițe, s-ar putea sădi în toată lungimea lor, pe amândouă părțile, copaci, care să închipuiască aleiuri; aceste ulițe atunci arătând o priveală frumoasă și mulțumitoare, va îndemna pe mulți a-și face lăcuința acolo, cu mult mai bine decât pe ulițele cele strâmte și strâmbe, care acum se numesc ulițe mari. Și așa, după o curgere de vreme, orașul să va afla mutat în acele mahalale, și soarta Bucureștilor să va asemăna cu soarta tutulor orașelor Europei, unde cetatea ce să zice veche este cea mai urâtă vedere, în vreme ce cetatea cea noă arată o frumusețe deosebită, un aer folositor, mulțumire și sănătate celor ce locuiesc într-însa." (*Începuturi edilitare 1830–1832.* I. Documente pentru istoria Bucureștilor prezentate de Emil Vârtosu, Ion Vârtosu și Horia Oprescu, București, 1936)

Strada mărginită de copaci, dar lipsită inițial de case, care urmează a fi construite ulterior – iată, transpus într-o imagine, principiul „formelor fără fond" ! Himerele oferă, în raport cu realitățile, un apreciabil spor de claritate... În afara proiectului rămas pe hârtie, unele alei de agrement încep totuși a se sădi aievea, și cea mai însemnată dintre ele, promenada de la Șosea, va da loc în scurtă vreme unei instructive confruntări de opinii. Contele Demidov o consideră „un drum rău întreținut, cu arbori de trei ani, făgăduind o umbră menită a-i răcori pe valahii veacului viitor, dar care îi lasă pe cei de astăzi pradă razelor înclinate ale soarelui". Impresiile lui T. Cipariu și acelea ale lui G. Bariț, oaspeți ai orașului cu un an mai

devreme, sunt sensibil deosebite. De la Băneasa, scrie primul dintre ei, „se începe drumul de piatră ce duce la Podul Mogoșoaiei printre 3 rânduri de tei de amândouă părțile, ce sânt tineri, ci dacă vor să crească, barem numai ca cei de la Colintina, va să înfățișeze cea mai frumoasă primblare, și până atuncea atât de cercată în toate zilele de nobletea Bucureștilor“. După aprecierea lui G. Barit, noua alee de promenadă este „o podoabă cu care Bucureștii, peste puțini ani, vor întrece pe multe orașe din Europa“. Ce mult se schimbă înfățișarea unui lucru dacă îl privim cu mai multă „pacientă“ !

A curs atâta cerneală pe tema „formelor fără fond“ încât 2–3 picături în plus se pot, aș zice, cheltui fără regret. Ceea ce, relativ impropriu, ne-am obișnuit să numim „forme“ reprezintă de fapt cadre instituționale – școli, publicații, teatre etc. – și este firesc ca ele să preceadă și să determine activitatea pentru care au fost create. Unii, poate, s-ar simți tentați să ajusteze *post factum* teoria, turnând-o în tiparele dialecticii materialiste: „fondul“ ar semnifica fenomenele materiale, „forma“ – cele spirituale. Consecvența dialectică obligându-ne să admitem însă că tendințele, aspirațiile, proiecțiile mentale ale societății constituie și ele un *fond*, că dețin cu alte cuvinte o forță propulsoare comparabilă cu aceea de ordin economic, problema ne va apărea într-o nouă lumină și în veritabila ei complexitate. Se va putea înțelege astfel, fără lamentări inutile, și apariția între termenii ecuației a unor decalaje temporare sau ajustări din mers, nu ca expresii ale inadecvării, ci ale unei fecunde tensiuni înnoitoare. Se va înțelege de asemenea că esențial în evaluarea lucrurilor nu este de a stabili dacă unul din factori a luat-o cumva înaintea celuilalt, spre a osândi la rigoare „forma fără fond“ sau a deplânge „fondul fără formă“, ci de a sesiza direcția principală a procesului, cristalizată în achiziții durabile și validată de mersul istoriei. S-ar putea afirma de altfel că, în sensul strict al expresiei, „forme *fără* fond“

n-au existat niciodată. A existat în schimb o vreme în care formele *fură* fond, adică ele însele constituiau fondul, identificându-se provizoriu cu el în scopul de a-l genera. Și tot atât de adevărat este că, în orice timp, formele *fură* fond, așa cum ucenicul fură meseria: sunt goluri dornice, primitoare, fremătătoare, o întrupare sensibilă a spaimei de vid.

Dacă vrei să ai o frumoasă alee de promenadă, trebuie mai întâi s-o trasezi, apoi să sădești puieții, în fine să aștepți preschimbarea lor în arbori. Până la vremea când aceștia din urmă vor dobândi statura cuvenită, aleea va fi o „formă fără fond“... Uneori, mai ales primăvara, când teii de la Șosea își primenesc veșmântul, iar cântăreții din ramuri își dreg glasul pe-ntrecute, gândul mi-l scoate în cale pe contele Anatol Demidov. Îl salut cu amiciție și-i spun zâmbind: – Iată, teii au crescut!

Laudă formelor, celor de față și-n veci tuturor!

15

„Portul și limba au avut la noi totdeauna mare analogie între sine și vederà starea morală a nației." Remarca lui N. Istrati (*Limba și portul*, în *Albina românească*, 1844, nr. 21) este expresia unei răspândite convingeri a epocii, reflectată și în inventarul figurilor ei de stil. Încă din 1832, Heliade înfățișa starea limbii române prin intermediul unei alegorii vestimentare: „Fel de fel de croitori aleargă acum ca să o îmbrace, unii cu haine pestrițe, unii cu haine mai largi, mai scurte, mai lungi și nepotrivite, și alții zic ca hainele cu care se află și nu-i ajung a se acoperi, să le taie în bucăți, să le înnădească, să le înnoade, și să le coasă ca să-i ajungă!!! Unde sânt aceia care să-i lase ce este al său și să-i potrivească pe al ei trup din magazia cea mare și bogată a maicii sale?" (*Repede aruncătură de ochi asupra limbei și începutului rumânilor*) Reluată cu insistență de către scriitorii timpului, analogia dintre limbă și port ne surprinde și astăzi prin nealteratul ei adevăr: paralelismul fenomenelor de tranziție în sânul celor două domenii este constant și revelator. Felul în care oamenii își îmbracă trupul și acela în care își înveșmântă gândirea sunt două fețe ale unei singure medalii.

Cuvintele, ca și veșmintele, conturează un teren de opoziții și disonanțe, generând reacții diverse și, mai ales, situații polemice.

Cuvintele, ca și veșmintele, relevă decalajul de mentalități între generații, sexe și niveluri sociale, conflictul dintre spiritele deschise inovației și cele care i se opun.

Cuvintele, ca și veșmintele, întruchipează o panoramă a contrastelor: precum anteriul și crinolina șed alături în aceeași trăsură, tot astfel grecismele și franțuzismele stau alături în aceeași frază.

Cuvintele, ca și veșmintele, exprimă degradarea vechilor rânduieli și năzuința schimbării lor; ele construiesc un tablou al mobilității, în care graiul de astăzi nu mai seamănă cu cel de ieri, iar cel de mâine îl va contrazice pe cel de astăzi.

Cuvintele, ca și veșmintele, dezvăluie o sinteză de sincronic și diacronic, o *stare* reflectând un *proces*.

Cuvintele, ca și veșmintele, se înnoiesc „de sus în jos", iar elanul inovației lasă în urmă spiritul de selecție.

Cuvintele, ca și veșmintele, străbat o perioadă extrem de favorabilă creațiilor hibride și stărilor „amfibii", produse ale ezitării, incompetenței sau tendinței spre compromis.

Cuvintele, ca și veșmintele, atestă drumul de la „forme" spre „fond" al întregului proces de modernizare: schimbarea modului de a vorbi devansează consecvent schimbarea celui de a gândi.

Cuvintele, ca și veșmintele, ilustrează uzura morală a vechiului și instalarea progresivă a noului.

Cuvintele, ca și veșmintele, pot fi folosite pentru a minți.

Într-o vreme în care tinerii încep să practice un limbaj nou, iar vârstnicii îl păstrează, *grosso modo*, pe cel vechi, dacă exponenții celor două atitudini nu ar trăi unii lângă alții, divergența lor ar genera până la urmă două limbi total diferite. Viața însă obligându-i să coexiste, nevoia de a păstra o punte a înțelegerii duce la ivirea unei *limbi de tranziție*.

Arhitectura palatului imperial de la Gatcina, scrie Gh. Asachi în impresiile lui din Rusia (*Extractul din jurnalul călătoriului moldovan*, în *Albina românească*, 1830, nr. 74–94), „este regulată și măreață, cuprinzând frumoase apartamenturi, galerii de cadre și statuie (chipuri cioplite de marmură), cu multe alte lucruri prețioase. Grădina foarte întinsă este orânduită în gust englizesc și se prerâurează de multe canaluri, peste carile punți maiestroase de granat (un feliu de piatră stâncoasă roșie ori vânătă) sau de fier vărsat leagă comunicația aleilor (drumuri între copaci)." În cabinetul de istorie naturală din Petersburg „se păstrează scheletul (adică oasele cu tel prinse între ele) a unei fiare numite mamut, neam de elefant (fildiși) urieș, stâns la vreo revoluție a pământului, despre care numai pe alocure se află oasele în pământ". În curtea Academiei de arte „se vede un frumos monument colosal (urieș), afierosit cetățanului Minin și cneazului Pojarski". „Alievii (ciracii) fac la fieșcare 3 ani o expoziție (înfățoșare) de cele lucrate în cursul acela." În piața Academiei „este înălțat un obelisc (stâlp patrumuchit, ascuțit la vârf) pentru biruințile lui Romianțov", iar cabinetul de mineralogie „cuprinde o prețioasă adunare de unelte, modeluri și metaluri brute (nelucrate) și pietre rare a Siberiei, precum și o piatră elastică (îndoitoare) de Brazilia". Efectul acestor paranteze numeroase este o notă de oralitate sui-generis. Dacă facem abstracție de vârsta lui Asachi (42 de ani), parcă am asculta un tânăr întors recent din străinătate, povestind cele văzute părinților săi, care clatină adesea din cap și-i cer din priviri explicații suplimentare. Impresia se consolidează prin lectura corespondenței lui Kogălniceanu; acesta își sfătuiește tatăl să scrie deasupra răvașelor *„poste restante*, adecă poștă șăzătoare, căci atunce răvașul rămâne la poștă până când voi veni ca să-l iau", îl informează că a trecut „fluviul (apa) Nistru pe un pod umblătoriu", că a poposit la Lemberg, „târg prea frumos, a căruia populație (numă-

rul lăcuitorilor) poate să se suie la 35 mii de suflete“, că la Viena a vizitat „arsenalul, adecă armăria, unde sânt tot feliul de arme și îmbrăcăminte oștășăști, veche și nouă“ ș.a.m.d. Un condei cam arhaic, s-ar spune, dacă am uita că primele scrisori ale lui Kogălniceanu nu sunt decât cu 8 ani mai tinere decât *Însemnarea* lui Dinicu Golescu, cel care își lămurea cititorii că statuia este un „trup de om lucrat sau de marmură, sau de aramă, sau de orice alt metal“, iar mumia tot un trup de om, acesta însă „întreg nezmintit, carnea, pielea niagră și uscată pe oase“.

Presa românească a începuturilor îl evocă mereu pe Dinicu Golescu prin desele ei paranteze explicative. În *Curierul* lui Heliade, folosirea procedeului depășește cadrul aleatoriu și capătă aspect programatic: „știind că se lucrează Regulamentul Organic, ce era să ne aducă atâtea foloase, și cu lucrurile cele nouă ce aducea cu dânsul aducea asemenea și o mulțime de vorbe necunoscute, am hotărât între celelalte slujbe ale *Curierului* și aceasta de a se face un înaintemergător al Regulamentului Organic. Băgam într-adins vorbe de ale Regulamentului prin fraze, precum *deputat*, *procuror*, *tribunal*, *instanțe*, *reciproace* ș.c.l., ș.c.l., numai ca să am prilejul a le tălmăci și a familiariza cu dânsele pe cititori, încât, când va veni Regulamentul, să fie înțeles în oarecare chip.“ Și în celelalte gazete ale timpului glosele se revarsă ca dintr-un corn al abundenței. În 1834, cu prilejul înscăunării lui Mihail Sturza, *Albina românească* nu întârzie „a împărtăși detailul (cu amăruntul) primirii ce toate clasurile s-au grăbit a face m.-sale“. La intrarea în Iași, domnitorul trece pe sub „un strălucit arc de triamv colosal (foarte mare)“. La Mitropolie, „mădularii Sfatului administrativ au primit pe m.-s. înaintea porticului (pridvor)“; „ulița domnească aproape de piață era împodobită de o frumoasă poartă de triamv, lângă care să înălța o tribună (cerdac) plină de dame și de persoane însămnate. Douăsprezece fiice de boieri în alb îmbrăcate și de flori

încununate, cu eșarfe (baiadere) de coloruri naționale, să afla lângă această poartă." Asupra sinonimiei dintre *cerdac* și *tribună* urmează, poate, să mai medităm; valoarea pedagogică a metodei rămâne însă nezdruncinată[1]. Printre adepții ei, în afara cadrului publicistic, îl găsim și pe Anton Pann, multe titluri din *Povestea vorbii* (1847) fiind formulate în „partidă dublă": „Despre pedanți sau copilăroși", „Despre virtute (faptă bună)", „Despre vițiuri sau fapte rele și hoții", „Despre amor sau dragoste și ură", „Despre vizite sau cercetări", „Despre conversații sau petreceri și glume", „Despre amicie sau prietenie", „Despre ipocrisie sau fățărnicie"... Să observăm în treacăt că una din aceste glose – „Despre amor sau dragoste și ură" – e de o subtilă stângăcie, lipsa cuvenitei paranteze interioare echivalând amorul cu dragostea *și ura*! Altă glosă e de-a dreptul eronată: „Despre pedanți sau copilăroși"; Anton Pann își închipuia de bună seamă că vorba *pedant* ar deriva din grecescul παῖς, παιδός „copil". Cine ar putea spune că această etimologie fantezistă nu cuprinde totuși o fărâmă de adevăr? Pedantismul, mai totdeauna, are și o latură puerilă, tradusă într-un consum deviat al energiei:

„Povestea ăluia:
Zile înșirate, fire încurcate,
Pânză rău țesută și vreme pierdută."

---

[1] „Prin procedeul glosării, care poate furniza cercetătorului lexicului românesc un material imens, plin de pitoresc în parafrazările originale pe care le cuprinde, presa a făcut o excelentă școală, de multe ori îndeplinind rolul de dicționar explicativ pentru marele număr de termeni introduși atunci în limbă." (Gh. Bulgăr, *O contribuție la dezvoltarea stilului publicistic: „România", primul nostru cotidian (1 ian.–31 dec. 1838)*, în *Limbă și literatură*, IV, 1960)

16

„Aici e *amestecul limbilor* – scria din București, în 1837, Ion Codru Drăgușanu –, aici contrastul porturilor și combinațiunea cea mai bizară den toate." Am motive să cred că, prin expresia pe care am subliniat-o, oaspetele de peste munți nu viza exclusiv diversitatea idiomatică, produs al unei relative împestrițări etnice; „amestecul limbilor" se manifesta cu aceeași putere chiar în sânul limbii române! Evoluția acesteia n-a cunoscut niciodată o perioadă de transformări mai ample, mai profunde, mai rapide și mai evidente. Procese care, în alte epoci, se desfășurau cu o lentoare geologică intră acum pentru prima dată în raza simțului comun. „A *limbii* temelie se mișcă, se clătește", am putea spune, parafrazându-l pe Alexandrescu; unele straturi ale vocabularului se erodează și dispar văzând cu ochii, altele cunosc o progresie spectaculoasă. Căderea în desuetudine a slavonismelor și turcismelor, declinul influenței neogrecești, afirmarea viguroasă a celei franceze, consecințele pe termen lung ale ideilor Școlii Ardelene – iată doar câteva linii care participă la definirea imaginii, reflectată stăruitor în conștiința socială a vremii. „Drept aceea nu este de mirare – scrie *Albina românească* (1844, nr. 96) – dacă șepte milioane de români sânt cuprinși de febra filologică și necontenit se îndeletnicesc a-și lămuri limba, scriptura și istoria."

Paralel cu marele aflux de neologisme, un număr considerabil de cuvinte este relegat în lotul „paleologismelor". De ce a fost nevoie să inventez acest din urmă termen? Pentru că paleologismul este altceva decât arhaismul. Din arhaisme e țesut graiul cărților vechi, din paleologisme – cel al oamenilor vechi. Arhaismul e o frunză moartă conservată într-un ierbar, paleologismul – o foaie veștedă care stă să cadă. Primul e dispărut, cel de-al doilea – disparent. Între arhaisme și neologisme nu există competiție, pentru că – practic – nu există contact. Competiția survine între paleo- și neologisme, mai exact între paleo- și neoglosie, întrucât ea depășește sfera lexicului spre a angaja, în moduri specifice, domeniul morfologiei, al sintaxei și al stilului. O enumerare burlescă de paleologisme, capabile a trezi nostalgia unor bătrâni odată cu hazul sau nedumerirea tinerilor, întocmea Heliade în 1848: „O, deșertăciunea lumii aceștia! unde mai sânt rubarele, bumbașirlâcurile, locmalele, havaeturile... surghiunlâcurile... milostivbojiile, ce adorna hrisoavele noastre și ne adeverea iscălita noastră nobilitate? Pesnele cele guturăiate, blagorodiile, blagocestiile, șătrăriile, isprăvniciile, zapcirlâcurile, duvalmalele, caraghiozlâcurile, suitarlâcurile, altântoplâcurile, inglindiselele, sindrofiile, heretismosurile, herofilimetelele, catedexele, pliroforiile, titeriazele... și altele mulțime, cu sutele?" (*Orație funebră*, în *Curierul românesc*, 1848, nr. 22). Câți dintre junii cititori ai articolului, la apariția lui în gazetă, mai cunoșteau oare – *exempli gratia* – sensul lui *bumbașirlâc* (execuție polițienească), *locma* (sumă mare de bani), *havaet* (taxă la ocuparea unei funcții), *peasnă* (cântare bisericească), *blagorodie* (noblețe), *suitarlâc* (bufonerie), *inglindiseală* (petrecere), *heretismos* (felicitare), *pliroforie* (informație) ș.a.m.d.? Se puteau, în schimb, „pliroforisi" de la cei vârstnici...

În vara lui 1834, în călătoria lor spre Iași, Mihail Sturza și soția sa se opreau, pentru a schimba caii, la o stație de

poștă din preajma Vasluiului. Un copil de vreo 12 ani se apropie de ușa trăsurii și, întinzându-i Smarandei Vogoride un buchet de flori, îi spuse în grecește: Ἐκ μερος τῆς Μητρός μου (Din partea mamei mele). Peste două decenii, devenit om de condei, mesagerul va publica o poezie destinată unei largi popularități: „Mult e dulce și frumoasă / Limba ce vorbim, / Altă limbă-armonioasă / Ca ea nu găsim" (G. Sion, *Limba românească*). Greaca nu mai era acum folosită decât de unii bătrâni cu anterie și fesuri roșii, ca în „soareaua" care încheie o comedie a lui Ioan M. Bujoreanu (*Cuconu Zamfirache*, 1857): „– Keti pragma, keti pragma! (Aruncând cu zgomot o carte pe masă.) Atu. – Ce fel, chirie, mă aduci perivalto; ori poate vrei să mă bagi mesa?" Influența greacă n-a dispărut din scenă brusc, odată cu sfârșitul domniilor fanariote. Prin oamenii formați în răstimpul epocii trecute, ca și prin relațiile de familie cu grecii, amintita influență cunoaște o recesiune lentă, care nu exclude participarea ei chiar la unele încercări de inovare a limbajului. După modelul unor cuvinte ca *pliroforisi* sau *metahirisi*, remarcă Ion Ghica, apar neologisme bizare de felul lui *regularisi* și *pursuivarisi* (am putea continua cu alte exemple: *flatarisi*, *mobilarisi*, *naturalisi*, *ocuparisi*, *siguripsi*, *vizitarisi*). Evocând un prânz de gală, colonelul Lăcusteanu scrie cu încântare: „Bucatele erau în tablale de argint suflate în aur; ne *servirasisea* pe la spate"; și tot el, în alt loc al amintirilor sale: „i-am *pasarisit* mai jumătatea listelor" (= i-am trecut aproape jumătate din liste). Acest lexic „franco-elen" nu e de natură să ne surprindă, într-o vreme atât de propice amfibiilor de orice fel. Sunt, s-ar putea zice, neologisme „în anteriu" – o expresie a dorinței noului care îmbracă hainele vechiului: din comoditate, din prudență, din obișnuință.

O egală incapacitate de asimilare, deși cauzele și rezultatele diferă, evidențiază neologismele „în frac" sau, mai bine spus, cele „în redengotă". Prefer a doua denumire

pentru că reflectă nemijlocit fizionomia unei serii masive de cuvinte, în formele uzuale ale deceniilor 4–6: *anonsa*, *benefis*, *burjuazie*, *capriț*, *clas*, *consert*, *dicsioner*, *ecselensie*, *enteres*, *familier*, *fraz*, *jaluzie*, *librer*, *mensionată*, *naturel*, *nuansă*, *orizon*, *prințip*, *problem*, *proțes*, *provințial*, *renonsa*, *retirat*, *seansă*, *semplu*, *solenel*, *soțietate*, *surfață*, *surnatural*, *șartă* etc. Recitind o asemenea listă de termeni, uiți de la o vreme că i-ai extras din Grigore Alexandrescu și Anton Pann, din Heliade și Kogălniceanu, iar în auz începe să-ți răsune vocea lui Zaharia Trahanache: „A! ce coruptă *soțietate*!... Nu mai e moral, nu mai sunt *prințipuri*, nu mai e nimic: *enteresul* și iar *enteresul*..." Om la vreo 60 de ani în 1883, când se petrece acțiunea *Scrisorii pierdute*, „venerabilul" s-ar fi putut întâlni pe băncile școlii cu G. Sion și cu D. Bolintineanu, iar Odobescu și Hasdeu ar fi trebuit să-i zică „nene".

Multă vreme, „prințipul" dominant în însușirea neologismelor de origine mai ales franceză a fost acela al preluării *tale quale* sau în forme cât mai apropiate de prototip. Adoptate, nu și adaptate, ele păstrau, în cuprinsul limbii române, aerul unor oaspeți exotici, care refuză încetățenirea. A trebuit să treacă un timp apreciabil și să se cheltuiască eforturi însemnate până când „redengota" să urmeze soarta mai veche a anteriului, iar vorbele străine, după cum ceruse Heliade în gramatica lui din 1828, „să se înfățoșeze în haine rumânești și cu mască de rumân înaintea noastră".

17

„[...] şî la scrisoare [românii] fac oarece deosebire, scriind unii cu slovile cele vechi rumâneşti, alţii cu slove latineşti, şi alţii prefăcându-le în chipul slovelor ruseşti, iar cei mai mulţi, o amestecătură din toate“ (Iordache Golescu, *Inainte cuvântare* la *Băgări de seamă asupra canoanelor gramăticeşti*, 1840). Despre aceste „deosebiri“ şi „amestecături“ în ale scrisului, absolut fireşti – s-ar zice chiar inevitabile – într-un timp saturat de mixturi şi conglomerate, va fi vorba în cele ce urmează.

Metamorfozele scrierii româneşti în epoca înlocuirii treptate a alfabetului chirilic prin cel latin alcătuiesc o veritabilă „saga“, până în prezent cunoscută destul de vag. E o istorie pasionantă, cu multe episoade, cu dese schimbări de personaje, cu nerv epic susţinut şi coerent. E o istorie, totodată, în relatarea căreia stăruie o seamă de obscurităţi şi erori. Un posibil izvor de confuzii îl constituie însăşi terminologia tradiţională: vechiul alfabet chirilic este adesea numit şi „bisericesc“, iar rezultatul substituirii progresive a literelor chirilice prin cele latine – alfabet „civil“, „de tranziţie“ sau „mixt“. Dar termenii „bisericesc“ şi „civil“ suferă de o dublă ambiguitate: 1. sugerează mai curând *destinaţia* textelor (religioasă sau laică), iar nu alfabetul utilizat de ele; 2. în privinţa alfabetului în sine, nu disociază două laturi distincte: „conţinutul“ (inventarul de semne) şi „forma“ (configuraţia

literelor). Pentru a depăși impasul, se impune să adoptăm termeni noi. Vom vorbi așadar de *vechi* sau *modern* sub raportul formei literelor și de *integral* sau *simplificat* sub raportul inventarului grafic. Evoluția scrierii românești în cadrul epocii de tranziție se poate atunci rezuma astfel:

ALFABETUL CHIRILIC	vechi	integral	1
		simplificat	2
	modern		3
ALFABETUL DE TRANZIȚIE			4
ALFABETUL LATIN			5

Liniile punctate ale acestui tablou sinoptic au însemnat în realitate o succesiune de ziduri rigide, a căror străpungere s-a făcut cu mari sforțări. Trecerea de la o fază la alta a presupus, de fiecare dată, depășirea unor obstacole, abolirea unor prejudecăți, învingerea unor inerții. A fost o adevărată luptă, îndelungată și dificilă, purtată însă cu inteligență și fermitate până la victoria deplină. Ceea ce ne-am deprins să numim „epoca alfabetului de tranziție“ este, în fapt, o epocă a *tranziției alfabetice*. Deosebirea apare limpede: alfabetul de tranziție reprezintă doar o etapă, tranziția alfabetică – procesul total.

Vechiul alfabet chirilic românesc cuprindea 43 de litere: а, б, в, г, д, є, ж, ѕ, з, и, ї, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ȣ, оу, ф, х, ѡ, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, ѣ, ю, ѫ, ꙗ, ѧ, ѳ, ѯ, ѵ, ѱ, ꙟ, џ. În gramatica sa din 1787 (*Observații sau băgări dă seamă asupra regulelor și orânduelelor gramaticii rumânești*), Ienăchiță Văcărescu reține 33 de litere, eliminând pe ѕ,

ȣ, оу, ы, ь, ѣ, ю, ꙗ, ѧ, ѫ și acordând lui ѵ valoarea fonetică *u*. De remarcat însă că unele din aceste semne (ȣ, ѣ, ю, ꙗ, ѫ), deși absente din lista propusă, persistă totuși în textul gramaticii. Asemenea divergențe între teorie și practică, cum vom întâlni mereu de aici încolo, vorbesc și ele despre dificultatea procesului. Preocupări insistente vizând simplificarea alfabetului chirilic ne întâmpină mai apoi la Ion Budai Deleanu, în lucrările lui filologice (*Fundamenta grammatices...*, *Temeiurile gramaticii românești* ș.a.) și chiar în notele *Țiganiadei*: „acest poemation s-au scris cu ortografie noao. Autorul socotind că slovele care le trebuințăm noi românii sânt aflate și hotărâte pentru limba slovenească, dintru care multe să află netrebnice la limba noastră, au aruncat multe afară, precum ѣ, ꙗ, ю, ѡ, оу, ѫ, щ“ (*Cântecul II*, 14, 3).

Primii pași ai reformei lui Heliade, înainte de publicarea *Gramaticii românești*, aparțin dascălului de la Sf. Sava, dornic să înlesnească învățătura școlarilor săi: „simplificai sau împuținai literele alfabetului, alungând atâtea slove și preparând calea de a se întruduce în locul lor, cu încetul, literele străbune“ (*Daniel Tomescul*). O înștiințare privind editarea unor table didactice după metoda lancasteriană „fu prima scriere ce apăru pe orizontul României tipărită cu alfabetul simplificat“. Inițiativa lui Heliade, susținută de colegul său Daniel Tomescu, va aprinde mânia mitropolitului Grigore, în același timp președinte al Eforiei școlilor: „« Cine sânteți voi – începu a striga –, să cutezați a strica limba românească și a vă atinge de legea și de credința pravoslavnică? ce sânt eresurile acestea? [...] unde mai e Alfa și Omega, daca voi, nelegiuiților, ați lepădat pe omega? S-a dus și legea, și credința de când s-au dus acele vremi pe când niște oameni ca d-alde voi era arși de vii. Surghiun am să vă fac pe toți câți ați ieșit din acel cuib al dracului, unde dascălul vostru Lazăr a clocit ouăle Satanei » – și alte asemenea.“ Din fericire pentru Heliade

și pentru amicul său, postelnicul Mihalache Ghica – frate al domnitorului – îl informează pe vodă asupra celor întâmplate, iar când mitropolitul vine să se plângă la curte, Grigore Ghica îi răspunde neted: „Prea-sfinția ta să te amesteci și să fii chiriarh numai în cele bisericești; în cele politicești și în ale oblăduirii nu voi să am tovaroși; șade și rău, părinte, să-ți pui mintea cu copiii." Faptele se petreceau în 1823; fără cunoașterea lor, nu am înțelege tonul polemic al prefeței din 1828 și nici structura ei dialogică. Așa-zisul „interlocutor imaginar" de acolo, cum îl numim din obișnuință, nu e deloc un produs al imaginației.

Prin *Gramatica românească* tipărită la Sibiu în 1828, simplificarea ortografică inițiată în clasele de la Sf. Sava ajunge la cunoștința generală. Dar în ce consta exact această simplificare, prea bine nu se știe nici astăzi! Consultați sursele de informare care vă stau la îndemână și veți afla din unele că Heliade a redus alfabetul chirilic la 27 de slove, din altele că ar fi păstrat 28, de nu cumva 29 sau 30... Invocată mai frecvent este cifra 28, probabil pentru că „rimează" cu anul de apariție al cărții! O asemenea diversitate a rezultatelor, când e vorba de o simplă numărătoare, n-au mai fost în stare să producă decât leii de piatră ai podului Lo-ku din Pekin, pe care i-am contemplat cândva într-o lentă cădere a amurgului:

Pe-ale punții largi parcane,
Lei de piatră, multe stane,
Stau la rând, dar încurcat,
Nu sânt mulți – așa se vede –
Însă nimeni, de mi-i crede,
Încă nu i-a numărat.

Mulți din cei ce se-ncercară
De necaz pe pod crăpară
Ori au nebunit pe rând.

Alții-au numărat, sărmanii.
Nu cu zilele, cu anii,
Și muriră numărând.
(G. Coșbuc, *Leii de piatră*)

Câte slove avea totuși alfabetul lui Heliade? „Apoi să le numărăm, coane Fănică; să le numărăm..." Autorul *Gramaticii românești* își prezintă, ce-i drept, reforma într-o modalitate indirectă și destul de confuză. El pleacă de la o listă cuprinzând 35 de litere („cele slavonești care sânt acestea"); este, de fapt, alfabetul preconizat de Ienăchiță Văcărescu, cuprinzând în plus pe ȣ și pe оу. Numărul de 35 rezultă, cu oarecare bătaie de cap, din coroborarea listei generale a literelor (care omite pe є și ѡ, dar include pe оу) cu lista separată a vocalelor (care include pe є și ѡ, dar omite pe оу). Efectivul complet al vocalelor devine astfel 11, la care, adăugând cele 24 de consoane, obținem totalul: 35 de litere. Dintre acestea, se recomandă spre eliminare 6: 3 vocale (н, ѡ, оу – „după hotărârile cinstitei soțietăți literale a rumânilor, s-au scos ca să nu facă greutate nevinovaților prunci") și 3 consoane (ѧ, ѯ, ѱ). Așadar, alfabetul propus de Heliade la 1828 număra 29 de litere. Folosesc nu întâmplător adjectivul „propus", pentru că a spune despre Heliade că a „redus" alfabetul chirilic la 29 de litere, ca și despre Ienăchiță Văcărescu că l-a „redus" anterior la 33, ar însemna să le atribuim o autoritate pe care n-au atins-o nici sistemele ortografice ale Academiei, de la origini până în prezent. Este preferabil să vorbim despre „proiectul" lui Văcărescu, mai apoi despre „proiectul" lui Heliade, neuitând nici o clipă distanța care separă un proiect de traducerea lui în viață. Decalajul dintre teorie și practică se face simțit în permanență, deoarece posibilitatea de a înfăptui noul rămâne inferioară capacității de a-l concepe. Chiar în textul *Gramaticii românești*

stăruie o seamă de slove pe care lista autorului le omite (ĭ, ȣ̆, ѧ, ѣ, ꙗ)[1]. Este cazul deci să distingem, la Heliade ca și la Văcărescu, scrierea *propusă* de aceea *practicată*, ortografia-țintă de ortografia-vehicul. Aspectul mai conservator al celei din urmă corespunde rolului ei specific.

---

[1] „Cu toate modificările operate, alfabetul utilizat de Heliade în gramatica de la 1828 cuprinde 34 de slove“ (*Gramatica românească* de Ion Heliade Rădulescu. Ediție și studiu de Valeria Guțu Romalo. București, Editura Eminescu, 1980, p. 470).

18

În anii începutului de veac, povestește Ion Ghica, „la biserică la Udricani, la Sfântul Gheorghe și la Colțea se auzea glasul ascuțit a câtorva copii cari strigau în gălăgie pe: *o*n, *m*islete, *u*cu: *omu*; *p*ocoi, *o*n, *m*islete, *u*cu: *pomu*. Băieții mai înaintați la învățătură, când voiau să-și zică ceva care să nu fie înțeles de profani, comunicau între dânșii astfel: *az*, *ι*otă, *l*ude, *az*, *p*ocoi, *r*âță, *u*cu, *n*aș, *e*st [= Ai la prune] și cellalt îi răspundea: *n*aș, *e*st, *b*uche, *az*, *t*ferdo, *e*st, *p*ocoi, *o*n, *p*ocoi, *az* [= Ne bate popa]. Cei de la bucoavnă râvneau la dânșii cum vorbeau păsărește." (*Școala acum 50 de ani*)

Viteza telegrafului conspirativ era desigur modestă, cu toată plăcerea infantilă a jocului. Să deducem prin comparație cât de lentă putea fi, în clasă, operația descifrării unui text oarecare. „[...]o grea învățătură – remarcă Heliade – era a face pe copil a zice că *buche* și cu *az* face *ba*, și *vede* și cu *ije* face *vi*, și *glagore* și cu *uc* face *gu*. Acel silabism avea nevoie de luni și de ani până să se deprinză copiii a-l învăța pe dinafară" (*Curs întreg de poezie generală*, I). Anevoințele slovenirii îl puteau năuci chiar pe un școlar dintre cei isteți, cum trebuie să fi fost Ion Codru Drăgușanu: după o iarnă întreagă de învățătură cu dascălul Nica Davistei „știam bucoavna de rost, însă a sloveni cu *buche – az – ba* nu putusem învăța,

până ce bietul Comșuț, în bătrânețe, aduse sistema de *a – be – ce* de la Orlat, după care apoi, în trei zile, silabisii cu perfecțiune". Practica școlară adopta astfel, cu o întârziere de patru decenii, metoda propusă de Ienăchiță Văcărescu: să numim vocalele prin propriul lor sunet (*a*, *e*, *i* etc.), iar consoanele prin sunetul corespunzător asociat cu vocala *e* („*b* singur nu să poate zice, dă nu să va scrie și *e*; și așa, să zice *be*, și asemenea și celelalte"). Regăsim acest principiu la Grigore Pleșoianu, discipol al lui Heliade, care publică în 1828 un *Abecedar înlesnitor pentru îmvățătura copiilor*, sub vădita înrâurire a gramaticii de la Sibiu și invocând, ca și ea, recomandările Societății literare: „De vreme ce știința citirii este cel mai anevoe meșteșug, și tribue cele mai ușoare mijloace spre a-l putea pricepe copiii, prea bine se-a chibzuit soțietatea de-a hotărî ca literile să nu se mai citească sârbește, ci firește; adică: *a*, *be*, *ve*, *ghe*, *de*, *e*, *je*, *ze* și c.l." Iată și alfabetul lui Pleșoianu: а, б, в, г, д, є, ж, з, ї, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ꙋ, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ѫ, џ, ѵ. Sunt exact cele 29 de litere propuse în același an de gramatica lui Heliade, însă aici, slavă Domnului, ele se prezintă limpede, scutindu-ne de controverse și de dubii.

Influența lui Heliade patronează și anonima *Gramatică rumânească*, „Tipărită cu cheltuiala din Casa școalelor publice și priimită în clasurile de începători. București. În Tipografia lui Eliad. 1835"[1]. Alfabetul de la 1828 este redus aici la 27 de litere, prin eliminarea lui щ și ѵ. După o informație pe care n-am izbutit s-o verific, ar mai fi apărut, tot anonimă, tot în 1835 și tot în tipografia lui Heliade, o gramatică reducând alfabetul chirilic la aceleași

[1] „Relația dintre această lucrare cu autorul neindicat și gramatica apărută în 1828 sub semnătura lui Heliade este evidentă: textul din 1835 redă, cu unele mărunte schimbări, două părți din

27 de litere, așezate însă în ordinea alfabetului latin: а, б, ч, к, д, є, ф, џ, г, х, ї, ж, л, м, н, о, п, р, с, ш, т, ц, ꙋ, в, з, ъ, ꙟ[1]. Țesătura de coincidențe este prea densă ca să crezi că a fost, cu adevărat, *altă* gramatică. Dar elementul de noutate, dispoziția latină a literelor, nu pare totuși o născocire, câtă vreme ni se oferă însăși lista alfabetică! Să fi existat o ediție revăzută, scoasă de sub tipar în același an cu prima? Ipoteză lipsită de șanse: ediția a II-a a *Grămaticii rumânești* apare în 1837, fără modificări sub aspectul ce ne preocupă. Oricum, adoptarea în școală a ordinii alfabetice latine are loc efectiv în această vreme. O întâmplare norocoasă mi-a pus sub ochi, la Biblioteca Academiei (III 298532), două cartoane imprimate pe ambele fețe, cu clară destinație didactică (au fost și găurite în vederea atârnării pe perete, iar o însemnare de mână precizează: „Table instructive, 1843“). Iată lista literelor mici:

а ъ б ч д е ф г џ х і ꙟ ж к л
м н о п р с ш т ц ꙋ в з

Prin situarea lui ъ după а, a lui ꙟ după і, a lui к după ж, succesiunea semnelor apare „mai latină“ decât în enigmaticul manual din 1835; ea deschide calea înlocuirii lui ъ prin ă, respectiv a lui ꙟ prin î.

---

lucrarea de la 1828: morfologia și punctuația“ (Valeria Guțu Romalo, *op. cit.*, p. 443).

[1] Gh. Adamescu, *Noțiuni de istoria limbii și a literaturii românești*, ed. III, București, 1899, p. 56.

19

Lupta Școlii Ardelene pentru afirmarea romanității noastre aduce firesc la ordinea zilei chestiunea adoptării alfabetului latin. „[...] până vor scrie românii cu slove cirilicești – observă Petru Maior, invocând cu prioritate argumentul etimologic – [...] niciodată nu vor fi vederoase cuvintele latine în limba română“; „De câte ori mi s-au întâmplat mie de îndoindu-mă de vrun cuvânt, oare latinesc este, cât l-am scris cu slove sau litere latine, îndată cu strălucire i se văzu latina lui față și părea că râde asupra mea de bucurie că l-am scăpat din sclavie și de calicele cirilicești petece.“ (*Dialog pentru începutul limbei române. Intră nepot și unchi.*) Ideea e prezentă, în aceeași vreme, în gândirea lui Ion Budai Deleanu, cu sublinierea argumentului gramatical: „prin ispitire delungată am rămas încredințat că nu este cu putință de a aduce limba românească la regule gramaticești de o vom scrie cu letere slovenești“ (*Temeiurile gramaticii românești*); „Limba română purcede de la limba lătinească și nu să poate scrie bine fără numa cu slove lătinești“ (*Dascalul românesc pentru temeiurile gramaticii românești*). Prin Iancu Văcărescu, autor – înainte de 1828 – al unei gramatici manuscrise în alfabet latin, intră în atenție argumentul cultural: „prin litere se naște literatura, iar de la slove să n-aștepte cineva decât numai slovnire“. Opinia este citată aprobativ de către Heliade, atât în prefața propriei

sale gramatici (izvorul singurei informații, ea însăși până azi trecută cu vederea, despre gramatica Văcărescului), cât și în coloanele *Curierului românesc*, cu prilejul publicării sonetului *Pacea*. „Eu cu toate acestea – precizează redactorul gazetei – dau acest sonet afară fără voia autorului; căci toate scrierile sale nici nu le scrie, nici nu va să le vază afară cu slove, ci cu litere, că așa au scris strămoșii noștri, că ele sânt țâțele prin care limba poate să sugă laptele maicii sale latine și că în sfârșit *literatura nu poate să se nască decât prin litere, iar din slove nu poate ieși decât slovnire.*" (*Curierul românesc*, 1829, nr. 17) Secvența pe care am subliniat-o, lapidară și memorabilă, reia cu neînsemnate variații fraza reprodusă în prefața lui Heliade.

După 1830, când în existența Principatelor Române se deschide o eră de schimbări radicale, implicând și revizuirea statutului lor european, argumentelor în favoarea alfabetului latin li se adaugă o motivație nouă, menită a le spori ascuțimea și convergența; este vorba de argumentul politic. Greutatea reală a acestuia se deduce mai ales din mărturii ulterioare, scoase de sub pecetea tainei. „Buchile vechi – scrie Heliade în prefața ediției a II-a a *Curierului de ambe sexe* (1862) – [...] ajunseseră a ne masca limba și în ochii lumii, și ai noștri proprii, și puterea farmecelor de la nord se sforța a ne ține astfel ascunși subt acea stare de bucheri, ca la timp de a fi știuți de lume, aceasta să ne afle ca pe niște popoli demni de a deveni prada panslavismului." O atitudine mefientă față de alfabetul latin adoptase generalul Kiseleff, în calitate de guvernator al Principatelor. În 1836, cu prilejul vizitei sale la București, T. Cipariu va asculta din gura lui Iancu Văcărescu relatarea unei scene grăitoare, în care poetul jucase rolul principal: „odată, întru o adunare de boieri seara la Kiseleff, întrebat fiind de ce scrie cu litere latinești, și dacă scrie așa, nu lipsește alta decât să aducă și pre Papa în București, sculându-se au trântit scaunul

și era să iasă zicând că, în câtu-i pentru cultura limbii naționale, la răsărit sau la apus va alerga, ba până și la arabi, dară la nord niciodată; și că de aicea i s-au tras începutul patimilor sale“[1].

Punctele de vedere ale partizanilor alfabetului latin, în confruntarea lor cu acelea ale adversarilor, sunt rezumate cu acuratețe într-un articol apărut în *Foaia pentru minte...*, 1838, nr. 10, sub semnătura R. [= Ioan Rusu]: *Ceva despre ortografia latino-românească.* Iată, mai întâi, argumentele *pro*:

1. Limba română este fiica limbii latine și sora limbilor romanice.

2. Prin scrierea cu litere latine se poate păstra – sau recupera – o pronunțare cât mai apropiată de origini.

3. Alfabetul latin e întrebuințat de mai toate națiunile civilizate ale Europei, chiar și de către unele de origine neromană.

4. Tiparul latin ar permite citirea cărților românești de către străinii care ne-au învățat limba.

5. Folosirea alfabetului chirilic creează dificultăți în transliterarea numelor proprii străine.

6. „A scrie cu latinești ne îndeamnă și gustul estetic esc, că sânt cu mult mai frumoasă decât cele cirilești.“

7. Adaptarea alfabetului latin la cerințele fonetice ale limbii române se poate realiza cu ajutorul unor semne diacritice.

Argumentele *contra* sunt, pe scurt, următoarele:

1. Alfabetul chirilic redă cu fidelitate toate sunetele limbii române.

2. Ortografia chirilică este de o mare simplitate.

---

[1] Iată și versiunea, cvasi-identică, a lui Heliade: „M. Jean Vacaresco, poète, fut un jour interpellé par le général Kisseleff de la manière suivante: « Pourquoi, lui demanda ce dernier, ne devenez-vous pas catholiques, puisque vous employez les lettres latines ? »“ (*Memoires sur l'histoire de la regénération roumaine*).

3. Aspectul rebarbativ al slovelor se poate corija prin modernizarea lor („precum au făcut și rușii“).

4. Străinii care ne cunosc limba ne pot învăța și alfabetul, mai lesne decât și-ar însuși o ortografie plină de excepții.

5. Scrisul chirilic e adânc împlântat în tradiție, fiind folosit și în cărțile bisericești. Dacă s-ar adopta scrierea latină, tinerii ar fi siliți să învețe două ortografii.

6. Numai cei ce cunosc limba latină pot scrie corect cu litere latine, în cadrul sistemelor preconizate.

7. Scrisul chirilic asigură pronunțarea adecvată a neologismelor, „după firea limbii românești“.

Nu este cazul, firește, să evaluăm acum cantitatea de „adevăr“ a diverselor argumente. De ambele părți, unele teze sunt friabile, ele reflectând însă modul de a gândi al epocii, cu tendințele ce-și disputau întâietatea. Susținătorii chirilicelor invocă tradiția și unele avantaje de ordin practic. Cei ai scrierii latine pun accentul pe modernizare, pe deschiderea spre latinitate și spre Europa. Să mai observăm că articolul *Foii pentru minte* situează în primul plan argumentele de ordin lingvistic, adică ceea ce s-ar putea numi partea vizibilă a aisbergului. Cea invizibilă o alcătuiesc implicațiile social-politice, culturale, religioase etc., cărora le revine ponderea decisivă. Pentru generația tânără, alfabetul chirilic înseamnă orientalism, cel latin – occidentalizare; slovele – înjosire și opresiune, literele – demnitate și emancipare; vechea scriere – stagnare, conservatorism, rugină, cea nouă – deschidere, progres, revoluție. Dar nu acestea puteau fi vederile oamenilor vârstnici și nici, în genere, ale celor ostili înnoirii. Pentru a învinge rezistența lor, fără totuși a imprima conflictului o tensiune exagerată, calea de urmat era una singură: alfabetul de tranziție.

20

Prin editarea, începând din 1829, a *Curierului românesc*, iar din 1837 și a *Curierului de ambe sexe*, profesorul de la Sf. Sava devine dascălul unei țări întregi. Niciodată ipostaza de pedagog național a lui Ion Heliade Rădulescu n-a îmbrăcat o formă mai directă, mai vădită, mai liberă de orice reflex metaforic. Școala tranziției alfabetice îi cuprinde, practic, pe toți românii știutori de carte, fie nemijlocit, în calitate de cititori ai publicațiilor heliadești, fie prin intermediul altor tipărituri, care însă, cu promptitudine variabilă, se vor alinia aceleiași orientări. O școală unică în felul ei, numărând mii și mii de elevi, unii recalcitranți sau numai greoi, alții – dimpotrivă – animați de un zel admirabil și ispitiți să sară etapele. Profesorul trebuia deci să manifeste tact și suplețe, să dozeze cu abilitate ritmul fără a pierde din vedere ținta, să încurajeze silința și să tempereze nerăbdarea. O formulă oportună se va dovedi, de la un timp încolo, împărțirea școlarilor în două clase: „începători" – cititorii *Curierului românesc* – și „avansați" – cei ai *Curierului de ambe sexe*. Deviza lui Heliade în acești ani, „Grăbește-te cu încetul!" (pe care, în 1834, i-o împărtășea într-o scrisoare domnitorului Alexandru Ghica) putea, nu-i vorbă, să suscite rezerve atât din partea adversarilor grabei, cât și din aceea a dușmanilor încetinelii. Dar, în condițiile concrete ale timpului, era o tactică adecvată. Școala tranziției alfabetice a fost o școală a impacienței răbdătoare.

În primii doi ani de apariție (1829, 1830), *Curierul românesc* se tipărește cu un inventar grafic de o abundență neașteptată: nu numai o seamă de litere absente din alfabetul lui Heliade (ѹ, ѡ, ѣ, ю, ꙗ, ѫ) continuă a fi întrebuințate, ci chiar semnele prozodice ale vechiului scris chirilic, cărora prefața gramaticii de la Sibiu le intonase un recviem burlesc („o, drăguțele, ca de ele de nimic nu-mi pare așa de rău, că parcă era niște floricele!"). Practica, odată mai mult, rămânea cu un pas în urma teoriei. Aflată la început de drum, gazeta trebuia să-și câștige mai întâi cititorii. O aplicare imediată a reformei ortografice risca să aibă efectul contrar.

Cu începere de la primul număr pe 1831, *Curierul* operează o dublă inovație: reduce alfabetul la 30 de litere (sunt, *grosso modo*, cele recomandate prin gramatica de la Sibiu, cu omiterea lui ѵ, menținerea lui ѣ și reprezentarea lui *î* prin ѫ sau ꙟ) și procedează totodată la modernizarea aspectului lor; în locul lui а, б, в, г, д etc. ne întâmpină а, б, в, г, д... Se răspunde astfel unei opinii a timpului, din ce în ce mai răspândite, potrivit căreia vechiul alfabet chirilic ar fi „urât". Încă Petru Maior vorbea cu năduf de „calicele cirilicești petece", iar Ion Budai Deleanu socotea oportun ca „unele slove tocma necioplite [românii] să le mai netezască, cum au netezit rosianii ale lor cele politicești, [...] și într-acest chip vom avea o scrisoare cu mult mai arătoasă și mai bună" (*Temeiurile gramaticii românești*). „Gustul esteticesc" va fi invocat, cum știm, și în articolul lui I. Rusu, apărut la 1838 în *Foaia pentru minte*. C. Negruzzi afirma, în aceeași vreme, că semnele chirilice sunt „cârligate și țapoșe", iar Heliade vedea ironic în ele o expresie a filozofiei cinice, „cătând ca Diogen plin de noroi la frumusețele și dășărtăciunea lumei". Cât de tributare epocii sunt asemenea aprecieri și cât de labil e, în sine, criteriul estetic, nu mai e nevoie s-o spun. Dacă în deceniul 4 al secolului XIX slovele

chirilice păreau țapoșe și cârligate, asemeni chipurilor de draci zugrăvite în tinda bisericii, după 1900, într-o ambianță favorabilă evidențierii specificului autohton (curentul sămănătorist, promovarea stilului românesc în arhitectură etc.), vom asista la o arhaizare *cu intenții estetice* a alfabetului latin, prin imitarea formelor caracteristice ale vechiului scris chirilic. Frontispiciile atâtor reviste – *Luceafărul*, *Convorbiri critice*, *Floarea darurilor*, *Neamul românesc literar*, *Cumpăna*, *Cosânzeana*, *Flacăra*, *Ramuri* ș.a. –, ca și volumele tipărite tot atunci la „Minerva“, cu copertele desenate de Vitold Rola-Piekarski, stau mărturie în acest sens. De prin anii '60 încoace, în contextul unor fenomene „retro“ extrem de active pe toate meridianele, scrierea arhaizantă cunoaște o nouă și spectaculoasă resurecție. Este folosită în foarte multe ocazii, aproape ca un element al protocolului (diplome, albume omagiale, inscripții comemorative, etichete de vinuri), și înnobilează fără discriminări firmele restaurantelor cu specific local: „Bachus“, „Bolta rece“, „Chira Chiralina“, „Hanu Ancuței“, „Coliba haiducilor“ și câte și mai câte altele din aceeași veselă stirpe.

Există unele situații polemice (gr. *polemos* „război“) în care argumentul estetic dezvăluie eminente virtuți ofensive, contribuind cu succes la descalificarea oponentului. A spune despre ceva (sau cineva) că e urât înseamnă întotdeauna a-i reduce șansele, chiar când nu e vorba de un concurs de frumusețe. Un general american care, în cursul ultimului război, a luptat în Pacific ținea la loc vizibil, printre hărțile operative, un portret al adversarului său nipon. În ajunul bătăliilor hotărâtoare, americanul privea îndelung portretul japonezului și-și spunea în sinea lui: – Nu știu care dintre noi este un general mai bun, dar cu siguranță nu sunt eu cel mai urât!

Să înțelegem din cele de mai sus că invocarea argumentului estetic în dezbaterile asupra alfabetului, în anii de după 1830, n-a fost decât o tonică diversiune? Substra-

tul real al lucrurilor se arată a fi altul. Prin „cioplirea“ literelor chirilice după modelul celor latine (rușii procedaseră la fel, în tipăriturile laice, începând din 1710) se realiza familiarizarea cititorilor cu o nouă fizionomie a semnelor grafice, pregătindu-se trecerea la alfabetul latin. Din cele 26 de litere ale acestuia din urmă, jumătate – în seria majusculelor – sunt identice cu ale alfabetului chirilic modern, unele chiar omofone (A, E, I, K, M, O, T), altele eterofone (B, C, H, P, X, Y). Prin argumentul estetic se rostea așadar o necesitate de ordin practic.

În anii 1835–1839 ai *Curierului românesc* apar primele semne timide ale alfabetului de tranziție, adică ale înlocuirii unor litere chirilice cu echivalentele lor latine. În corpul majusculelor, Ѧ, Р, С sunt substituite prin Î, R, S, iar la minuscule з cedează locul lui **z**. Se inițiază totodată diferențierea literelor mici (mult mai vagă în scrisul chirilic): M/m, N/n etc. Cu același aparat grafic va fi tipărit și *Curierul de ambe sexe* în primii ani de apariție (periodul I și II, adică aproximativ 1837–1840). Una din sarcinile noii publicații, cum aflăm dintr-un articol redacțional (*Către Dd. prenumăranți*, per. I, nr. 23), era aceea de „a recomanda rumânilor literile moșilor lor, a-i face a se deprinde cu dânsele, a le iubi, a le cinsti și într-însele a-și vedea limba; a păși treptat până când va ajunge a se publica toată cu aceste litere“. Periodul I oferă, în acest spirit, patru texte în alfabet latin – traduceri heliadești din poezia universală: un fragment din *Eneida*, altul din *Gerusalemme liberata*, *Depărtarea* de Paolo Rolli și *Rugăciunea pruncului* (imitație după Lamartine). Intenția didactică devine și mai limpede în cazul ultimului text, publicat anterior și în alfabet chirilic.

O prezentare fără echivoc a scopului și metodei sale efectuează Heliade în *Curierul românesc* (1839, nr. 52), când anunță înlocuirea lui д, ε, c și т prin **d**, **e**, **s** și **t**, „care sunt cunoscute de toți românii cititori, pășind treptat cu schimbarea în trimestrul al treilea și al patrulea, până când

această foaie, din preună cu numele său de *românesc*[1], se va înfățișa publicului în veșmintele sau literile cele adevărate rumânești". Înnoirile promise nu vor intra în vigoare decât în 1841 (*Curierul românesc*, nr. 13, și *Curierul de ambe sexe*, per. III), asociindu-și o surpriză unică în felul ei. În inventarul de semne al ambelor publicații își fac apariția trei litere hibride, aflate la jumătatea drumului între chirilice și latine: ф, ж și г. Se vede numaidecât că prima a fost născocită spre a înlesni trecerea de la Ф la f, a doua spre a media între ж și j, iar a treia între **p** și **r**. Prioritatea folosirii lor nu aparține celor două periodice. Le întâlnim cu patru ani mai devreme în *Antoni* („Dramă în cinci acte. Din compunerile lui Alexandru Dumas. Tradusă în românește de A. Hrisoverghi. București. În Tipografia lui Eliad. 1837"), unde figurează și o a patra literă hibridă: d – punte de trecere de la д la **d**. Le întâlnim de asemenea, din 1840, în *Mercur*, „jurnal comercial al portului Brăilei". Investigațiile, desigur, ar putea fi extinse. Ceva mai târziu, în volumul lui Grigore Alexandrescu, *Suvenire și impresii, epistole și fabule* (București, 1847, Tipografia lui C.A. Rosetti și Vinterhalder), ochiul descoperă cu încântare alte câteva năzdrăvănii: ƃ (media lui ь și **b**), ɉ (formă redusă a lui ж), л (media lui л și **l**), р în loc de **p**, ƃ în loc de в...

Ce sunt aceste semne grafice bizare? Niște litere chirilice care năzuiesc să se latinizeze? Sau poate, mai curând, niște litere latine travestite în haine chirilice, pentru a putea să joace rolul calului troian? Oricum am lua-o, ele sunt o elocventă mărturie a timpului, produse tipice ale epocii de tranziție, agenți ai trecerii de la vechi la nou. Un întreg peisaj social, cu conflictele care îl divizau și

[1] În decembrie 1838, odată cu începutul anului IX al gazetei, titlul ei se schimbase, din *Curier rumânesc*, în *Curier românesc*.

cu eforturile de a le tempera, se lasă ghicit în înfățișarea lor, echivalent tipografic al costumelor „ruso-turce", al neologismelor „franco-elene" și al atâtor alte amfibii care prosperă în aceeași perioadă. Dar însușirea supremă a acestor litere mi se pare totuși alta: prin figura lor năstrușnică, suspendată între două regnuri („Să fie rață? Mă-sa găină! Să fie găină? Botul lătăreț"), ele sugerează mișcarea! Mi-ar fi plăcut să anexez cărții (poate la ediția viitoare...) un mic film de desen animat. Să introducem deocamdată cu ajutorul fanteziei, între semnele tabloului alăturat, acele imagini intermediare prin care Gopo ar fi obținut iluzia mișcării continue. Să vedem deci cu ochii minții cum se lungește și se încovoaie la capăt linia mediană a lui ж, cum apoi cârligele laterale i se prefac într-o linie ondulată, și în fine cum cade și aceasta, ca o frunză atinsă de brumă, lăsându-ne în față o literă curat latină: j. Sau cum л începe să crească în înălțime, depășind statura celorlalte slove, își ridică mândru ramura dreaptă și reduce proporția celei din stânga, pentru ca ulterior să o anuleze cu totul, înfățișându-ne la rândul lui o literă latină pură: l. Alfabetul de tranziție a fost, așa cum i-o arată și numele, dar într-o manieră pe care n-o bănuisem, un veritabil *alfabet în mișcare*.

21

În 1844 (*Curierul românesc*, nr. 34), Heliade își face cunoscută intenția ca, începând cu periodul V, *Curierul de ambe sexe* să apară integral cu litere latine. El lansează în acest scop o listă de prenumerație, prin care abonații revistei să-și poată exprima opțiunea: „Această înștiințare va remânea ca un document pe viitor de dorința redacției și de înlesnirea ce va avea de la buna priimire a românilor adevărați, ca și din nenorocire de împedicările ce îi vor putea aduce reaua priimire." Rezultatul plebiscitului odată cunoscut, cu o zdrobitoare majoritate în favoarea inițiativei lui Heliade (616 voturi pentru, 27 contra), din noiembrie 1844 *Curierul de ambe sexe* îmbracă haina alfabetului latin. Prefața periodului V al revistei respiră un justificat sentiment de triumf: „Aci nu mai este acum voința unui om în parte, e voința Nației ce își reclamă ale sale; și de azi înainte mulțumește slovelor străine pentru marea bunătate și îndemânare de a ne ținea în bucherie și slovnire; de astăzi nația intră într-o carieră cu adevărat literară." Recunoaștem încă o dată cuvintele lui Iancu Văcărescu, în care autorul *Gramaticii românești* descifrase, cu 16 ani mai devreme, țelul propriei sale acțiuni. În lista susținătorilor alfabetului latin, pe primul loc sunt citați prenumeranții din Tg. Jiu, semnatari ai unei vajnice profesiuni de credință: „Subtînsemnații neavând nicide-

cum poftă de a remânea mai în urmă de veacul în care trăim, dovedim printr-aceasta atât dorința de a priimi *Curierul de ambe sexe*, cât și cu adevărat româneasca dorință ca acest jurnal să ne învrednicim a-l dobândi tipărit cu adevăratele litere latine sau mai bine strămoșești."

Ecourile, prin alte părți, nu sunt la fel de entuziaste. Consensul rămâne difuz și precar, grevat nu numai de ostilitatea refractarilor, ci și de reticența inovatorilor cu ambiții autonome. Tipic pentru aceștia din urmă se arată Gh. Asachi: „Diși nu toți împărtășesc opinia că astă reformă este acea mai neapărată a se întroduce la noi amu, pe când ne rămân multe alte a se împlini, totuși, fiindcă s-au publicat întru aceasta multe desertații, ni rezervăm și noi dritul de a încunoștiința sistema noastră în acest obiect [= propriul sistem ortografic cu litere latine]. Iar amu de plăcere ni este a împlini cererea vrednicului campion al cauzei filologhice, împărtășind abonaților noștri coala I a *Curierului de ambe sexe*, cu îndemnare a favori lucrările literare a autorului" (*Literile și slovele*, în *Albina românească*, 1844, nr. 96). Atitudinea colegială a redactorului gazetei ieșene se cuvine desigur relevată, dar ea nu ascunde micul parapon al mentorului ce pierduse inițiativa... Și în alte demersuri culturale (de pildă, în editarea folclorului) Gh. Asachi va scăpa trenul, spre a se mângâia ulterior cu faptul că venise totuși primul la gară!

La *Curierul românesc*, în aceeași vreme, clasa de începători progresează destul de lent. În intervalul 1841–1846, se introduc două semne noi: **î** și **r**. O schimbare mai semnificativă are loc începând cu nr. 60 pe 1846, când se adoptă **b**, **f**, **g**, **j**, **l** și se abandonează diftongul consonantic ѱ. În perspectivă, se promite înlocuirea lui п cu **p** și a lui ȣ cu **u**. Dar viața acestui alfabet, în care nu mai persistau decât 10 semne chirilice (ъ, к, ч, п, х, п, ш, ц, ѫ, в), va fi neașteptat de scurtă. La sfârșitul lui

1846, *Curierul românesc* își întrerupe apariția. La reluare (25 iunie 1847), tiparul este, din nou, cel adoptat în 1841! Heliade, autoironic, își pune cenușă în cap: „Pe redactorul *Curierului român* nu-l știa până acum oamenii să facă un pas înapoi din ceea ce apucase să facă înainte, și acum, favorizând pe cei ce vor să ne ție cu buchile, adică pentru « hatârul » dumnealor, mai încărcă pe bietul *Curier* cu câteva buche, de care scăpase în anul trecut. Pe semne că voiește să mai ia câțiva galbeni și de la niște oameni ce mai niciodată n-au dat bani pe cărți rumânești“ (*Urzicele*, în *Curierul românesc*, 1847, nr. 3). Dictată de rațiuni financiare sau de alt ordin, concesia e vizibilă și dă de gândit. Este vorba, în ultimă instanță, de decalajele de receptivitate ale epocii, care ni se dezvăluie până astăzi, cu o limpezime fără pereche, în aspectul tipografic al publicațiilor. O analiză comparativă a alfabetelor practicate simultan în diverse periodice sau, de la un timp încolo, în diverse rubrici ale aceleiași gazete ar oferi date prețioase privind sociologia lecturii, gradul de modernizare al variatelor categorii de cititori, atitudinea redactorilor ș.a.m.d. Când pe prima pagină a *Curierului românesc*, în anii 1847–1848, informațiile zilei îl folosesc pe ꙉ, iar foiletonul literar pe **j**, este clar că cititorii foiletonului sunt tratați în altă manieră. Hai să refacem tabloul receptivităților (vezi mai sus, p. 71), de astă dată așezând „clasele“ potrivit ordinii crescătoare a indicelui:

Sex	Vârstă	Condiție socială	Indice de receptivitate	Nivel
bărbat [1]	matur [1]	inferioară [1]	1	
bărbat [1]	matur [1]	medie [2]	2	I
bărbat [1]	tânăr [2]	inferioară [1]	2	
femeie [2]	matură [1]	inferioară [1]	2	

Sex	Vârstă	Condiție socială	Indice de receptivitate	Nivel
bărbat ^{1}	matur ^{1}	superioară ^{3}	3	II
bărbat ^{1}	tânăr ^{2}	medie ^{2}	4	
femeie ^{2}	matură ^{1}	medie ^{2}	4	
femeie ^{2}	tânără ^{2}	inferioară ^{1}	4	
bărbat ^{1}	tânăr ^{2}	superioară ^{3}	6	III
femeie ^{2}	matură ^{1}	superioară ^{3}	6	
femeie ^{2}	tânără ^{2}	medie ^{2}	8	
femeie ^{2}	tânără ^{2}	superioară ^{3}	12	

Diviziunea suplimentară pe care am introdus-o, în trei niveluri de receptivitate (joasă, mijlocie și înaltă), ne permite să observăm, în cadrul acestora, distribuția diferitelor categorii de sex, vârstă și condiție socială. Sintetic, situația se prezintă astfel:

Nivel	Sex		Vârstă		Condiție socială		
	bărbați	femei	maturi	tineri	inf.	medie	sup.
I	3	1	3	1	3	1	–
II	2	2	2	2	1	2	1
III	1	3	1	3	–	1	3

Ceea ce vrea să spună că, în cadrul nivelului I, prezența bărbaților este de trei ori mai mare decât a femeilor, a maturilor de trei ori cât a tinerilor, a celor de condiție inferioară de trei ori cât a celor de condiție medie (cea superioară fiind absentă). La nivelul III, situația se inversează: de trei ori mai multe femei decât bărbați, de trei ori mai mulți tineri decât maturi, de trei ori mai mulți exponenți ai condiției superioare decât ai celei medii (cea inferioară fiind absentă). Cel mai echi-

librat, cum era și firesc, se arată nivelul II: prezența bărbaților este aici egală cu a femeilor, a maturilor egală cu a tinerilor, a condiției medii cu a celorlalte două luate împreună[1]. Prin acest nivel II trece linia virtuală de despărțire între cititorii exclusivi ai *Curierului românesc* și aceia ai ambelor publicații heliadești. De ce a doua dintre ele s-a numit *Curierul de ambe sexe*, nu cred, după toate cele spuse, să mai necesite explicații...

---

[1] Caracterul abstract al modelului ne permite să neglijăm parametrii statistici. În eventualitatea implicării lor, secțiunea din tablou rezervată condiției sociale ar căpăta următorul aspect:

Nivel	Condiția socială		
	inferioară (total = x)	medie (total = y)	superioară (total = z)
I	$\frac{3x}{4}$	$\frac{y}{4}$	–
II	$\frac{x}{4}$	$\frac{y}{2}$	$\frac{z}{4}$
III	–	$\frac{y}{4}$	$\frac{3z}{4}$

Cu alte cuvinte la condiția inferioară, $\frac{3}{4}$ din totalul exponenților au nivelul de receptivitate I, iar $\frac{1}{4}$ – nivelul II. La condiția medie proporțiile devin: $\frac{1}{4}$ (nivelul I), $\frac{1}{2}$ (nivelul II), $\frac{1}{4}$ (nivelul III). La condiția superioară, $\frac{1}{4}$ din exponenți au nivelul de receptivitate II, iar $\frac{3}{4}$ – nivelul III.

Validarea prin exemple a acestei construcții depășindu-mi scopul și mijloacele, plăcerea jocului va rămâne intactă. Odată cu asta socotesc a-mi fi împlinit și promisiunea de la finele capitolului 13.

22

Să privim împreună foaia de titlu a cărții lui Iordache Golescu, *Băgări de seamă asupra canoanelor gramăticești*, apărută la București în 1840. Textul are 12 rânduri. Vă rog numerotați-le marginal cu creionul, ca să mă puteți urmări mai lesne. Unde vreau să vă aduc, veți fi băgat de seamă și singuri! Foaia este imprimată cu nu mai puțin de patru alfabete: chirilic vechi (rândurile 3 și 7), chirilic modern (r. 6), alfabet de tranziție (r. 1, 2, 5, 8, 9, 10), alfabet latin (r. 4, 11). Ca și cum atâta n-ar fi fost de ajuns, chiar rândurile tipărite în alfabet de tranziție

БЪГЪРI DE SEAMЪ

ASUПRA

КАНОАНЕЛОР ГРАМЪТIЧЕЩI

de

D. BORNIKUL IORDAKE ГОLESKUL

[illegible]

[illegible]

In [illegible] ALEKSANDRU DIM. ГIKA BOEBOD-
[illegible]

BUKUREЩI
In Tipografia lui Eliad.
1840.

sunt de o varietate încântătoare: **P** alternează în ele cu **R**, **.l** cu **L**, **ŏ** cu **U**... Tipograful pare să se fi condus după principiul „suum cuique tribuere“ (să dai fiecăruia ce e al său), oferind oricărui cititor al cărţii barem un crâmpei de titlu în alfabetul agreat de el!

Pagina de carte asupra căreia am zăbovit constituie un record, dar nu o excepţie. În deceniile 4–6, procedeul secvenţelor alografe (gr. *allos* „alt“, *graphein* „a scrie“) este absolut curent. În cadrul tipăriturilor chirilice sau de tranziţie, titlurile figurează în caractere latine. Pe copertele cărţilor şi pe frontispiciul publicaţiilor periodice, alfabetul vechi coexistă cu cel nou. De obicei, cu litere latine se culege titlul propriu-zis, celelalte elemente (subtitlu, localitate, redactor) rămânând deocamdată în veşmânt tradiţional. Aspectul de ansamblu devine astfel extrem de sugestiv: e ca o livadă la începutul primăverii, în care unii pomi au cutezat să înflorească mai devreme, vestind sosirea noului anotimp.

Mersul tranziţiei alfabetice, cu inegalităţile şi ezitările lui, se răsfrânge concomitent în ţinuta publicaţiilor periodice, în practica şcolară, în atitudinea oficialităţii.

Deosebiri se fac remarcate și de la o parte a țării la alta, despărțite între ele prin granițe politice. Înnoirile, în Moldova, nu depășesc în genere linia prudenței. De la preluarea *Alăutei românești* de către Kogălniceanu (iulie 1838), titlul revistei și titlurile unor bucăți apar cu litere latine. *Dacia literară* (1840) și *Propășirea* (1844) practică un alfabet de tranziție temperat, introducând ca semne latine pe **d, e, m, n, z**. În *România literară* (1855), numărul lor sporește cu **î, j, s** și **t**. În același an, articolul-program al ziarului *Steaua Dunării* comunică opinia lui Kogălniceanu în chestiunea schimbării alfabetului: „Încă la 1837, fiind pe bancele Universității din Berlin, am fost pentru întroducerea literilor latinești[1]; și astăzi, dacă am ști că cu ele *Steaua Dunării* s-ar ceti și s-ar înțelege mai mult – lucru neapărat mai ales pentru un jurnal popular –, de îndată am și adopta aceste litere, care fiind ale vechilor noștri strămoși, curând sau târziu vor fi și ale noastre. Însă, precum în politică nu sântem pentru utopii, așa și în literatură nu sântem nici pentru pedantism, nici pentru șarlatanism; sântem pentru adevăratul progres." Condițiile, care va să zică, încă nu erau coapte...

În Transilvania, alfabetul de tranziție a fost promovat de publicațiile lui Gh. Barit, *Gazeta de Transilvania* și *Foaia pentru minte, inimă și literatură*, pasul următor fiind efectuat de T. Cipariu, prin editarea, în 1847–1848, a primului ziar cu litere latine: *Organul luminărei*. Din 1852 înainte, foile lui Gh. Barit încep să publice și ele unele texte în noul alfabet. Obișnuit, prima pagină a *Gazetei de Transilvania* este imprimată cu litere latine, celelalte trei cu chirilice. Nu lipsesc nici

[1] Kogălniceanu se referă la punctul de vedere exprimat de el în *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des valaques transdanubiens*, tomul I, Berlin, 1837 (*Préface*, p. XIII).

situațiile în care același articol, prin continuarea lui în pagina a doua, își schimbă fața pe parcurs!

Modul în care inițiativele corifeilor găsesc sprijin sau rezistență merită o privire aparte. Biblioteca studenților români din Paris, întemeiată în 1846, roagă librarii și editorii „mai vârtos a ne trimite, cât se va putea mai curând, listele tipăririlor cu litere latine, căci mai dintâi cu acestea voim a împodobi biblioteca noastră“ (Scarlat V. Vârnav, *Biblioteca română din Paris fundată în anul 1846*; la sfârșitul broșurii se află o „Însemnare“ asupra ortografiei române cu litere latine). În cadrul Asociației literare din București, prezidată de Iancu Văcărescu, o comisie primește în 1847 sarcina de a studia introducerea noului alfabet, iar semnăturile participanților în procesele-verbale nu întârzie a-l pune în aplicare. Oficialitatea, în această vreme, rămâne în schimb neîncrezătoare și ostilă. Cunoaștem supărarea lui Gheorghe Bibescu și a soției sale, când un tânăr poet își îngăduise să le ofere o odă scrisă cu litere latine. Împotrivirea altora îmbracă haină religioasă, alfabetul latin fiind denunțat ca agent al catolicismului! O satiră a lui Bolintineanu dă glas acestui perfid argument, încadrându-l unei jalbe a slovelor chirilice, mâniate de scoaterea lor din uz:

> În foaia ce se cheamă *Românul*, sau ziar
> (Căci numerile sale cu orice zi nu par),
> Vedem că-n titulușuri, în glavă așezate,
> Fără de nici o vină noi suntem măturate
> ....
> Noi înțelegem scopul la care năzuiți:
> Încet-încet din foaie vreți să ne surghiuniți!
> Vorbește lui Rosetti, cu cinste și cu bine,
> Să nu ne facă nouă această rea rușine!
> Căci la din împotrivă o să vă supărați:
> Vom spune scopu-i negru la domnii abonați

Și vom scula asupră-i bătrânele rugine
Și toți neprocopsiții în litere latine.
Vom spune la toți äia ce nu știu judeca
Că vreți cu papistașii chiar legea a strica,
Că sunteți răi spre lege, familie, avere,
Cu talian Mazini în strânsă perechere
....
Căci calomnia este ca un cărbune stins
Ce chiar de nu te arde, mânjește ce-a atins.

(Slovele chiriliene)

Revoluția de la 1848 a înscris adoptarea alfabetului latin în programul ei de măsuri culturale. Proclamația de la Islaz „decretă științele ca și până acum în limba patriei și cultura și înflorirea acestei limbi după natura și după originea ei, cu literele sale, atât în cărțile profane, cât și în cele sacre, cum și introducerea literelor în toate cancelariile". Înăbușirea revoluției n-a ucis și ideile ei, care vor continua să-și croiască drum în deceniul dintre '48 și Unire. Eforia școlilor din Țara Românească abordează problema ortografiei în 1850, 1856 și 1858. O hotărâre din 1856 prevede adoptarea literelor latine „atât în cărțile didactice, cât și în scriere", dar sistemul ortografic recomandat menține, în chip straniu, o slovă chirilică solitară: ь. „Noi plânserăm prin jealbă către igemonie, / Iar domnul ne trimise la-nalta Eforie. / Această Eforie pe toți ne împăcă, / În polcul lui az-buche păstrând pe î și ъ." Bizareria, cum era de prevăzut, a stârnit ironii și proteste; „pântecosul ъ – scrie G. Sion – [...] se vede că n-au găsit loc în Dâmbovită ca să se înece" (*Literile în Țeara Românească*, în *Foiletonul Zimbrului*, 1856, nr. 5). O nouă hotărâre a Eforiei școlilor, adoptată la 23 octombrie 1858, consacră alfabetul latin integral. Moment emoționant: cu doi ani mai târziu, la Ploiești, în septembrie 1860, domnitorul Alexandru Ioan Cuza asistă la deschiderea anului școlar. În prezența înal-

tului oaspete, institutorul Basile Drăgoșescu se adresează elevilor cu aceste cuvinte: „– Copii! după secole de-ncruntare, astăzi ne zâmbește și nouă, românilor, bunul Dumnezeu. De astăzi încolo, ne-am căpătat iar onoarea de popor liber, de popor latin. Jos slova străină! sus litera străbună!" După care inimosul dascăl, cu frumoasa lui caligrafie, scrie pe tablă cu litere latine: „*Vivat România! Vivat Națiunea Română! Vivat Alexandru Ion întâi, Domnul Românilor!*" Scena se va întipări puternic în memoria unuia dintre școlari, care o va evoca peste 50 de ani; este vorba de Caragiale.

Adoptarea oficială a alfabetului latin a avut loc la 8 februarie 1860, printr-un ordin semnat de Ion Ghica, în calitatea sa de prim-ministru al Munteniei. Lungul drum al tranziției alfabetice, la străbaterea căruia au ostenit cu gândul și cu fapta Petru Maior, Ion Budai Deleanu, Ienăchiță și Iancu Văcărescu, Ion Heliade Rădulescu, membrii societăților literare de la 1827 și 1845, înscrie firesc, pe actul împlinirii sale, încă un nume de scriitor român. Literatura se naște prin litere, spunea poetul *Primăverii amorului*. Reciproca e și ea adevărată: literele se nasc prin literatură!

La Câmpulung-Muscel, în stânga ușii de intrare a bisericii Sf. Nicolae, se citește următoarea inscripție: „+ În numele Sântei Trinități amin! Ridicatus-'a acestu sântu templu pe ruinile altui templu. Fundatu din vechime pe la 1450 de unu preotul Savu, și cu enoriași săi, dela care și suburbiul acesta a priimit numele său; și la 1779 fu reparată și mărit de următorii acelor enoriași. Acum, la 13 mai 1860, sub guvernul domnitorului Alexandru Ioan 1, reziditusa din temelie, tot în onoarea Bunei Vestiri, și Sântului Ierarc Nicolae, quărora fusesse dedicatu acestu templu din vechime; și s'a reconstruit, cum se vede prin ajutorul enoriașilor și altor buni creștini pietoși; Mitropolit fiind al Țări Române: Nifon al 2." Este cea mai veche – după știința mea – pisanie ortodoxă cu litere latine, din chiar anul adoptării oficiale a acestora.

Meșterul care a dăltuit-o, încurcându-se ici-colo în arcanele ortografiei latinizante (nedumerit probabil și de înlocuirea „Treimii“ prin „Trinitate“, a „bisericii“ prin „templu“ ș.a.m.d.), semnează înduioșător cu sănătoasele slove vechi: „IOAN ЅЪIIЪТОРІ DE IIIАТРЪ“. Cu alte cuvinte: pentru voi scriu cum vreți, pentru mine cum am apucat. Cioplitorul, sunt sigur, s-ar fi înțeles de minune cu boierul Gheorghe Cantemir din Bacău, cel care, primind în 1861 o adresă oficială în alfabet latin, o restituia cu următorul răspuns, scris cu frumoasă slovă chirilică: „Nici franțuzăști, nici lătinești, nici păsărești n-am învățat. Să fiu câne de am putut ceti literile de mai sus și prin urmare nu ințăleg ce să mai ceri di la mine, căci eu toati dările le am plătite, după cvitanțiele ce păstrez.“ La primirea unei noi circulare (dispozitivul birocratic nu înțelegea să capituleze), replica bătrânului capătă inflexiuni nostalgice: „Pe când m-au dat tatăl meu la școală în Botoșăni, la psaltul Iordache, Dumnezău să-l ierte și să-i fie țărâna ușoară, nu să slujă Moldova cu litere străine. De aceea nici cunosc asămine schimonosituri de slove. Prin urmare, fiindcă după două ceasuri de strașnică muncă n-am fost în stare a mă lămuri din adresa de față, apoi rog ca să mi se trimată, odată cu ea, și pe amploiantul ce au scris-o, ca să mi-o citească.“ (*Frământări literare cu schimbarea alfabetului*, în *Ioan Neculce*, 1923, p. 233) Moldovean mehenghi și caustic, de o delicioasă îndărătnicie, personajul pare desprins dintr-un „cânticel“ de Alecsandri. I-ar fi stat bine lângă Nae Postuleanu, „paraponisitul“ din 1866, care-și „recomenda meritele pe altarul patriei spre a fi integrat în vreun *cerbiciu* public“ și-și semna petiția „umilit și respectiv *cerb*“. Deși pretinde a-și fi însușit la perfecție „slovele latinești și troposul obicinuit astăzi prin cancelerii“, solicitantul mai folosește, după cum se vede, unele litere cu valoarea lor chirilică: **c** în loc de **s**, **b** în loc de **v**... E un adept întârziat al alfabetului de tranziție!

23

Iancu Văcărescu, Gh. Asachi, I. Heliade Rădulescu, Gr. Alexandrescu sunt, afirmă G. Ibrăileanu (*Epoca Conachi*), scriitori de tranziție. Primul dintre ei „formează puntea de trecere de la literatura veche la cea modernă"; al doilea „în unele părți ale sale se atinge cu literatura veche, iar în altele cu cea nouă"; Heliade, ca și alți poeți de tranziție, îmbină romantismul cu clasicismul; prin epocă, influențe, structură afectivă, Alexandrescu se integrează aceleiași familii. Regăsim unele din aceste situări la D. Popovici (*Romantismul românesc*), pentru care Gh. Asachi este un „poet de tranziție de la o lume la alta", și tot astfel Mumuleanu și Iancu Văcărescu. Ar fi locul să ne întrebăm: care dintre scriitorii vremii n-a oglindit trecerea de la o lume la alta? Care dintre ei n-a receptat influențe divergente și n-a îmbinat tendințe artistice opuse? Heliade și Negruzzi își fac ucenicia literară cu tălmăciri din neogreacă, Cârlova – cu compuneri originale în aceeași limbă. Primele acorduri ale lirei lui Bolintineanu aparțin poeziei neoanacreontice. Nu există autor al epocii care să nu asocieze clasicismul și romantismul, fie prin alternanță, fie prin suprapunere. Cele două orientări se interferează sau coexistă la Asachi și Heliade, la Cârlova și Alexandrescu, la Negruzzi și Alecsandri. Cântărețul umbrelor solemne ale Coziei surâde voltairian în epistole, petrarchistul Asachi scrie balade în stil gotic,

Alecsandri îl imită pe Hugo, dar se identifică sufletește cu Horațiu. De ce se petrec astfel lucrurile în literatura română ? Pentru că intrarea mai târzie în contact cu Occidentul ne-a permis accesul simultan la formule artistice consumate succesiv ? Poate. Pentru că, din același motiv, scriitorii noștri au dobândit șansa unui mai larg evantai de modele și posibilitatea unor opțiuni mai variate în selecția și asimilarea lor ? Desigur. Pentru că, la noi, clasicismul n-a ocupat niciodată poziții autoritare și exclusive, de aceea nici romantismul n-a fost obligat să-l conteste cu violență, ci s-a putut asocia cu el ? De bună seamă. Dar, mai presus de toate, pentru că acesta e duhul epocii: multiplu și divers, mobil și contradictoriu, plin de opoziții și avid de sinteze, înțesat de parataxe, de hibrizi și de amfibii.

Anul 1830 îi află pe C. Negruzzi și Gr. Alexandrescu în pragul maturității, pe I. Ghica și M. Kogălniceanu adolescenți, pe V. Alecsandri și A. Russo către sfârșitul copilăriei. Chiar și pentru aceștia din urmă, epoca anterioară Regulamentului Organic intră în sfera experienței nemijlocite. Toți cei amintiți, fără excepție, și-au văzut tații purtând ișlic și anteriu, iar pentru unii dintre ei această imagine a rămas definitivă. Vremea părinților îi apare lui Alecsandri drept o „epocă interesantă", de care, subliniază cu luciditate poetul, „ne ținem noi înșine prin legături intime" (*Constantin Negruzzi. Introducere la scrierile lui*). O mărturie înrudită, mergând până la conștiința scindării, ne oferă mai vârstnicul C. Negruzzi: „în mine sânt doi oameni deosebiți, românul vechi și românul nou" (*Scrisoarea VIII*). Și în autorul *Pastelurilor*, consideră G. Ibrăileanu, „s-au luptat întotdeauna două tendinți: tendința de înnoire, de reformare, și tendința de conservare, care au rămas alăturea, antagonice" (*Spiritul critic...*). O structură duală, după opinia aceluiași, ar fi avut și A. Russo: „om nou" prin convingerile politice, tradiționalist prin sensibilitate... Exemplele ar putea

continua. Acești oameni născuți la granița dintre două lumi, cu o parte a rădăcinilor fixate în trecut, dar cu aspirațiile proiectate în viitor, sunt artizanii tranziției prin acțiunea lor socială și „martorii“ ei prin creația literară.

Depoziția operei de artă asupra timpului care a produs-o se poate rosti în două moduri: la un prim nivel – ca document al existenței; la un altul, mai profund – ca expresie a conștiinței. Prin impresiile lor de călătorie, transcrise cu mijloace literare sau plastice, străinii care traversează Principatele între 1830 și 1860 întocmesc o panoramă a epocii de tranziție, plină de detalii pitorești și sugestive. Un creator român poate și el contribui la aceasta, dar nota lui distinctivă este de a trăi nemijlocit fenomenul, de a fi el însuși un „obiect“ al tranziției, care îi trasează orizontul de gândire, îi determină opțiunile estetice, îi modelează concepția și tehnica artistică. La primul nivel, avem de-a face cu o imagine a lumii, la al doilea – cu o viziune a ei. La primul nivel – cu „lexicul“, la al doilea – cu „sintaxa“. De o parte stau jurnalele lui Demidov și Bellanger, gravurile lui Raffet și Doussault, schițele de moravuri ale lui Russo, Kogălniceanu, Alecsandri; de cealaltă, capodoperele: *Zburătorul*, *Umbra lui Mircea*, *Alexandru Lăpușneanul*...

În proza *Balta-Albă* a lui V. Alecsandri, narând peripețiile unui pictor francez sosit la noi în 1847, un tânăr moldovean îi înfățișează oaspetelui resursele inspiratoare ale peisajului autohton: „Iată, domnule, zicea el, o lume nouă, vrednică de a deștepta închipuirea d-tale de artist. [...] Iată o lume ce în ochii d-tale pare a fi sălbatică, dar care are soiul ei de civilizație deosebită. Aici ne găsim în împărăția contrasturilor celor mai originale; aici luxul și sărăcia, durerea și veselia, ideile nouă și ideile vechi, costiumele Evropei și costiumele românești, toate sânt unite la un loc și produc un efect neînchipuit atât ochilor cât și mintei.“ Programul oferit pictorului străin aparține de fapt, la modul generic, artistului român însuși,

care își trezește prin el dispozițiile creatoare, își dă curaj *să înceapă*: epoca e originală, plină de varietate și de „contrasturi", merită așadar efortul consemnării. Prozele de inspirație locală ale lui Kogălniceanu, Alecsandri, A. Russo, D. Ralet ș.a. sunt scrise ca o prelungire – și uneori ca o replică – la impresiile despre noi ale călătorilor străini. Kogălniceanu îl recenzase critic pe Anatol Demidov; A. Russo îi citează, tot critic, pe baronul Trott (Tott), pe Wilkinson și pe Andreas Wolf, pe Saint-Marc Girardin și pe La Battu (pe acesta din urmă „frica de friguri, alungându-l din Iași după puține zile, l-a făcut să nu-și mai poată revedea notele"); D. Ralet va ironiza la rândul lui relatările despre Iași ale unor călători ce nu-l vizitaseră niciodată. Adoptarea, până la un punct, a opticii străinului devine, la Alecsandri, explicită: „Ori și din care parte vine străinul la Iași, vie despre Dunărea, despre Prut sau despre Siret, i se înfățișează de departe o panoramă măreață și vrednică de a trage toată a lui luare-aminte" (*Iașii în 1844*). Procedeul ne permite să observăm că mai toată proza de moravuri a vremii este, în esență, o proză „de călătorie": produsul unor tineri cultivați, întorși recent din străinătate, cu ochiul devenit sensibil la exoticul indigen. O proză izvorâtă din sentimentul că mașina timpului și-a accelerat puternic mersul, că peisajul social se schimbă cu repeziciune (A. Russo deplânge, în *Cugetări*, „răsipirea cea iute a trecutului"), că trebuie deci să înregistrezi *astăzi* ceea ce mâine nu va mai fi. O proză de observație ușoară, vioaie, scrisă cu naturalețe și cordialitate, degajată în vederea de ansamblu, dar incisivă frecvent în detalii. O proză care, prin varietatea caleidoscopică a imaginilor, notația rapidă, refuzul finisării, asociază realismului ei spontan un impresionism *avant la lettre*. (E. Lovinescu, referindu-se la *Negru pe alb*, îl numea pe C. Negruzzi „un scriitor impresionist".)

O deschidere largă spre tabloul social al epocii este proprie, în același timp, literaturii dramatice. Năzuința primilor dramaturgi de a lăsa mărturie asupra vremii în care trăiau se face simțită în permanență, și nu întâmplător întâia scriere notabilă se intitulează chiar *Comodia vremii*. În scurta ei dedicație în versuri (*Către cititori*), C. Faca se apără de acuzația prezumtivă că ar scrie „batjocorând“ și-și indică sursa de inspirație în moravurile lumii contemporane: „Eu de fire / ș-omenire / ca să râz nu voi nicicum, / decât fleacuri / și năravuri / cele răle de acum.“ Privirea autorilor de comedii este atrasă cu precădere de efectele rizibile ale adaptărilor superficiale, născute din conformism mecanic sau din tendința de parvenire. Deși, în mai toate piesele, acțiunea gravitează în jurul problemei matrimoniale, conflictul esențial nu este cel generat de întrebarea „Cu cine măritâm fata?“, ci e conflictul dintre generații și mentalități. Pulsația vie a detaliilor, neistovita sete a concretului, inconfundabilul aer de epocă imprimă acestor lucrări dramatice o certă valoare documentară, mai vizibilă și mai ascuțită, după cât mi se pare, decât aceea a prozei contemporane. Superior a fost, de altfel, și impactul lor asupra publicului, căruia îi ofereau posibilitatea de a regăsi în spațiul ficțiunii propriile sale dileme, simpatii și aversiuni. Jucând la București, în 1851, o piesă intitulată *Tuzu calicul*, Matei Millo aducea în scenă „un respectabil boier cu barbă albă și cu giubeaua de samur, care a făcut să râză numerosul public cât poți să socotești pe seama clasei privilegiate“ (Gr. Alexandrescu, scrisoare către I. Ghica). Asemenea lucruri se vor fi întâmplat și mai înainte, ca să justifice, între indicațiile date cenzurii de către domnitorul Grigore Ghica, pe aceea ca spectacolele teatrale să evite „întărtarea patimilor, care pot aduce desprețuire a unei clase a soțietății asupra altia“ (în versiunea franceză a textului: „de devenir une source de discorde, par le ridicule qu'on cherche

très souvent à deverser sur certaines classes de la société“ – *Gazeta de Moldavia*, 1851, nr. 12).

Ca un fapt la ordinea zilei, capabil – cum am văzut – să alerteze și oficialitatea, relația de recunoaștere între sală și scenă este adusă de Alecsandri... pe scenă! În actul III al *Chiriței în Iași*, eroina merge la teatru, la comedia *Două fete ș-o neneacă*, unde are prilejul să (re)vadă propriile ei pățanii din actele I și II ale piesei: „Da știi?... bucățică tăietă... Ba încă ce?... să mă aräte la o mulțime de boieri, cum m-am troienit în Păcurari, și cum îmi fac sprincenile, și cum mă sfădesc cu Ioana țiganca, și cum mă chinuiesc ca să-mi mărit fetele!...“ Iată, cred, în cadrul literaturii noastre, primul exemplu de „punere în abis“ („enclavă întreținând o relație de similitudine cu opera ce o conține“, „oglindă internă reflectând ansamblul povestirii“ – L. Dällenbach, *Le récit spéculaire*), făcut să-mi reamintească o veche însemnare a celui care va scrie *Les Faux-Monnayeurs*: „Îmi place ca într-o operă de artă să se afle transpus, la scara personajelor, subiectul însuși al acelei opere.“ N-ar fi oare cazul să cădem o clipă pe gânduri? V. Alecsandri și „punerea în abis“... *Două fete ș-o neneacă* și izotopia autoreferențială... André Gide și cucoana Chirița...

Și în pașnica după-amiază, de blândă lene provincială, când porumbeii în parc aplaudau frumos din aripi curcubeiele mici ale fântânii țâșnitoare, am intrat tiptil în muzeul orașului, căutând instinctiv puțină umbră și răcoare. Treceam distrat pe lângă ramele vechi de bronz, citind în răstimpuri câte un titlu, câte un nume... Cu pași uniformi mă depărtam de oraș, încet mă depărtam de lume. Când, dintr-odată, la capătul unei săli prelungi, în fața unei pânze m-am oprit fulgerat de uimire. Era tabloul unui pictor obscur, purtând un titlu ciudat: „Oglindire“. Vedeai în el o sală de muzeu, cu pânzele dormind în veche neclintire, iar la capătul sălii, în picioare, chiar eu, privind tabloul numit „Oglindire“. În el, încă o dată, o

sală de muzeu, cu pânzele-nvelite de-o pulbere subțire, iar în adâncul sălii, redus la scară, eu, privind tabloul numit „Oglindire". Minusculă, în el, o sală de muzeu, cu pânze atârnând de iluzorii fire, și-n colivia sălii, abia vizibil, eu, privind tabloul numit „Oglindire"... Am vrut atunci, de groază, să fug instantaneu din sala cu vechi pânze în lungă adormire. Dar uriaș, în spate, de veghe stam tot eu, privind tabloul numit „Oglindire" !

24

Odată cu apariția în Principate a spectacolelor de operă și cu adoptarea muzicii europene în armată (menită a înlocui meterhaneaua și tubulhaneaua), „compozițiunile lăutărești – ne informează N. Filimon – începură a lua un caracter european, amestecat cu cel turcesc; prima și secunda parte a horelor începură a se compune din imitațiunea vreunui vals sau mazurcă, iar finalele era luat din muzica orientală. Acest gust de compozițiune amfibie începu la anul 1830 și dură până la 1858, iar de aci înainte începu a se auzi din timp în timp și cântece de petrecere a căror esență muzicală era cu totul europeană.“ (*Lăutarii și compozițiunile lor*) În vremea atâtor alte amfibii, care își afirmau peste tot prezența – în tabloul social, în peisajul vestimentar, în lexic, în alfabet ș.a.m.d. –, muzica amfibie evocată mai sus vine să confirme, cu o limpezime rar întâlnită, postulatul omologiei dintre artă și societate. Epoca de tranziție *trebuia* să producă o artă de tranziție? Putem dormi liniștiți: a produs-o efectiv! „Gustul de compozițiune amfibie“ despre care vorbește Filimon s-a manifestat concomitent în toate domeniile artei, a hibridat toate limbajele estetice, a permis între mode, modele și moduri toate etajările și joncțiunile posibile, și poate încă vreuna pe deasupra. Valoarea operelor rezultate va depinde, ca întotdeauna, de temperatura la care au fuzionat elementele sintezei artistice.

Dar capacitatea aceloraşi opere de a depune mărturie asupra timpului zămislirii lor ţine, dimpotrivă, de caracterul *incomplet* al fuziunii, care păstrează eterogenia componentelor în zona percepţiei nemijlocite.

Turnul-clopotniţă al mănăstirii Sf. Spiridon din Iaşi (zidit în 1786, restaurat în secolul al XIX-lea) are, în partea lui inferioară, aspectul unui cub de piatră golaşă, prin care se deschide, cu bolţi ca ale Dragomirnei, poarta intrării în incintă. Pe acest soclu de arhaică severitate se înalţă camera clopotelor, zveltă şi elegantă, având în colţuri pilaştri ionici rezemaţi pe console baroce. Discontinuitatea frapantă a celor două registre sugerează un ins în costumaţie mixtă, „jumătate cu frac şi jumătate cu şalvari roşii, întocmai ca un unterofiţer pe care l-am văzut la înformarea miliţiei, încins cu sabie piste giubeaua blănită cu cacom, purtând pinteni şi şapcă cu roşu“ (C. Negruzzi, *Au mai păţit-o şi alţii*).

Biserica Sf. Gheorghe de la mănăstirea Neamţului, reclădită în 1826: la intrare şi absidele laterale, frontoane clasice susţinute de coloane corintiene; înăuntru, dea-

supra naosului și a pronaosului, vechile bolți moldovenești, sprijinite pe arcuri în diagonală. Aceeași este, *mutatis mutandis*, și structura altor lăcașuri ale vremii: biserica nouă a mănăstirii Frumoasa (1836), biserica Bărboi din Iași (1841), bisericile Lucaci și Sf. Ecaterina din București (refăcute în 1852–1853) ș.a. Prin diviziunea spațiului lor lăuntric, ca și prin soluțiile constructive adoptate, se face auzită vocea tradiției; în decorația exterioară, cu marcata ei predilecție pentru motivele clasicismului, răspunde nevoia de înnoire. Unii ar înclina să vorbească, poate, despre un divorț între fațadă și interior. Aș zice mai curând că, prin evidența tensiunilor, e o căsnicie normală a epocii.

Acuarela de față o reprezintă pe Cleopatra Trubețkoi (născută Ghica), una din vestitele frumuseți ale timpului. Să-i admirăm împreună chipul, dar să nu omitem a privi și spătarul jilțului în care șade: este un jilț în stil neogotic. Resurecția goticului în arta europeană a secolului XIX a avut în Principate ecouri notabile și destul de prompte, semnalând o accelerare a proceselor sincronizării. Moda neogoticului apare în Franța în timpul

monarhiei din iulie (1830–1848) și se va menține și sub al doilea imperiu. Prin *Notre Dame de Paris* (1831), Victor Hugo își revendica meritul de a fi deschis o perspectivă adevărată asupra artei Evului Mediu, până atunci „necunoscută de către unii sau, încă mai rău, nerecunoscută de către alții". Acțiunea de restaurare a vechilor catedrale, cu contribuția decisivă a arhitecților Lassus și Viollet-le-Duc, se desfășoară, din 1837, sub egida Comisiei Monumentelor Istorice. Numeroase edificii laice și religioase din Europa și America de Nord, construite în deceniile de la mijlocul veacului, ilustrează elocvent voga „dulcelui stil vechi". Sunt, mai totdeauna, simple pastișe, inapte a trezi emoții estetice veritabile. Palatul Westminster seamănă, prin succesiunea ritmică a contraforturilor, cu o imensă baterie de radiatoare, iar turnul orologiului – cu o pendulă de salon. Nu e de fapt, fie spus în paranteză, o vină imputabilă exclusiv neogoticului. Multe clădiri bine cunoscute seamănă cu ceea ce nu te aștepți

și uneori, mai grav decât asta, cu ceea ce nu s-ar cuveni... Opera din Paris – cu un șemineu. „Altarul Patriei" de la Roma – cu o mașină de scris. Biblioteca Universității berlineze – cu un scrin (așa i se și zice: „die Kommode"). Crematoriul din București – cu o zaharniță. Cazinoul din Constanța – cu un dric... Dar neogoticul, ca să revin la el, a vrut într-adevăr să semene cu ceva. Crescut din nostalgiile Restaurației, a vrut să reînvie Evul Mediu, dar circumstanțele evului burghez l-au făcut să eșueze în conformism și platitudine.

La noi, cum s-au petrecut lucrurile? Deși promovat prin excelență de artiști străini, neogoticul s-a adaptat cerințelor locului și a căpătat uneori accente inedite. Participarea acestui stil la simbiozele epocii se manifestă masiv în restaurarea monumentelor istorice. Este timpul când, asemeni poeziilor populare, bisericile sunt și ele „adunate și îndreptate", într-un spirit nu scutit, mai târziu, de obiecții. Acțiunea începe sub domnia lui Bibescu (elogiat pentru aceasta de Gr. Alexandrescu: „Vechi monastiri ruinate / De tine renălțate / C-un zel stăruitor") și va continua sub aceea a lui Barbu Știrbei. Arhitectul Johann Schlatter renovează acum bisericile Curtea-Veche, Antim, Radu-vodă, reface din temelii Bistrița, intervine simțitor la Tismana. Biserica de la Curtea-Veche capătă ferestre înalte și largi, cu rame de piatră în tăietură neogotică. La Antim, deasupra intrării, apare o rozadă în același stil, a cărui haină îmbracă integral lăcașul de la Radu-vodă. Biserica Sf. Spiridon-Nou, refăcută în 1852–1858, primește o profuziune de ornamente neogotice (turnuri octogonale neobișnuit de înalte, arcaturi, cloșetoane, pinacluri), care îi dau, după opinia lui Odobescu, „înfățișarea unui templu de cofetărie". De relevat că influența în discuție se remarcă aici și în interior, la catapeteasmă și la strane. O catapeteasmă în stil gotic – iată un lucru care ne cam pune pe gânduri, și e de mirare că, la data renovării, nu i-a cam pus și pe epitropi,

într-o vreme când până și literele latine erau suspectate ca agenți ai catolicismului!

Vizitând România în 1860, pictorul Lancelot deplângea starea de părăginire a unor vechi biserici bucureștene, „mai valoroase totuși, ca artă și tradiție istorică, decât cele câteva palate și biserici construite de curând în stilul gotic german, care pare să se bucure în exclusivitate de înalta favoare oficială". Aspectul bisericii Sf. Spiridon-Nou, cu amestecul ei de bizantin și neogotic, îi apărea francezului ca un nonsens și o erezie. Motivele de nemulțumire ale lui Lancelot pot fi eventual și ale noastre, fără a ne opri să observăm că întâlnirea goticului cu bizantinul nu se producea la noi pentru prima oară. O sinteză a celor două stiluri se înfăptuise în veacul al XV-lea, prin ctitoriile lui Ștefan cel Mare, iar precedentul e cunoscut și invocat ca atare. O ilustrație din *Calendarul* lui Gh. Asachi pe anul 1847 înfățișează biserica Sf. Ioan din Piatra Neamț. Imaginea e parțial himerică, o restaurare fantezistă a edificiului în sensul unei „goticizări" suplimentare: arcuri ogivale suprapuse corni-

șei, floroane în cele patru colțuri, ceea ce biserica lui Ștefan cel Mare nu avusese niciodată! Desenul e cât se poate de grăitor pentru dorința secolului XIX de a regăsi și exalta filoanele autohtone ale stilului gotic[1]. Există în această privință și mărturii mai vechi. In 1834, în cinstea venirii la domnie a lui Mihail Sturza, se înălța la Iași „un strălucit arc de triamv colosal (foarte mare), în stilul gotic și în asemănarea bisericii de Trii Sfinți" (*Albina românească*, 1834, nr. 63). Un alt arc de triumf, din nou „în asemănarea zidirilor lui Vasile voievod", va fi ridicat în anul următor, la inaugurarea Academiei Mihăilene (*Alb. rom.*, 1835, nr. 48). Să nu uităm nici litografiile pe teme istorice editate de Gh. Asachi din 1833 înainte, apoi numeroasele gravuri prin care Alexandru Asachi va ilustra narațiunile istorice ale tatălui său. Toate au, ca decor, arhitecturi gotice, cu ogive, coloane torse, turnuri ascuțite, creneluri și contraforturi.

---

[1] În prima ediție a cărții (1986), imaginile de biserici din acest capitol au fost eliminate de cenzură. (*N.a.*)

O prezență însemnată revine neogoticului în arhitectura civilă a Principatelor. „Casa avea un singur cat, așezat pe un scund parter-soclu, ale cărui geamuri pătrate erau acoperite cu hârtie translucidă, imitând un vitraliu de catedrală. Partea de sus privea spre stradă cu patru ferestre de o înălțime absurdă, formând în vârful lor câte o rozetă gotică, deși deasupra lor zidăria scotea tot atâtea mici frontoane clasice, sprijinite pe câte două console." Ați recunoscut desigur izvorul acestor fraze: pagina introductivă a romanului *Enigma Otiliei.* Casa lui Costache Giurgiuveanu, clar specimen de „compozițiune amfibie", purta în spate la 1909 peste o jumătate de secol, anul zidirii ei fiind în jurul lui 1850 („eram mic când a făcut-o tata", își amintește bătrânul, născut în 1846. „A lucrat-o tot cu meșteri italieni..."). În înfățișarea clădirilor publice și particulare din deceniile 4–6, pecetea neogoticului se simte din plin. În a sa *Primblare* din 1837, C. Negruzzi vizita conacele sturzești de la Ruginoasa și Miclăușeni. Primul dintre ele îi prilejuia comparația cu „un castel descris de Walter Scott", al doilea – o altă transpoziție de efect: „Vezi într-acea vale frumoasă – adevărat peizaj a Elveției – acel palat gotic, împregiurat de modeste case țărănești? Acolo sunt Miclăușenii." (*Scrisoarea I*) În ultimii ani ai domniei lui Mihail Sturza, Răducanu Rosetti cel tânăr zidea conacul de la Căiuți, vizibil și astăzi, cu creneluri ca de fortăreață, în dreapta șoselei care urcă de la Adjud spre Târgu-Ocna. La Hangu, în aceeași vreme, cnezii Gheorghe și Leon Cantacuzino stăpâneau o veritabilă cetățuie feudală, împrejmuită cu ziduri groase și străjuită de patru turnuri. „Pe o stâncă neagră, într-un vechi castel, / Unde cură-n poale un râu mititel..." Versurile sunt făcute pentru decor, sau decorul pentru versuri?

S-ar putea crede că moda neogoticului, mai ales în arhitectura reședințelor particulare, s-a hrănit din aceleași surse ca și pasiunea blazoanelor himerice. Este, totuși,

mai mult decât atât. Animată concomitent de râvna sincronizării cu Occidentul și de năzuința afirmării specificului propriu, epoca 1840–1860 a crezut că descoperă în neogotic sinteza acestor aspirații. Era o tentativă de a uni occidentalul și modernul cu autohtonul și cu tradiționalul, efectuată într-un moment când termenii din urmă nu fuseseră încă studiați în adâncime, ci rămâneau deocamdată în stadiul de ipoteze. Printr-un șir de deducții sumare și restrictive, specificul era asimilat cu trecutul, iar trecutul – cu Evul Mediu. De aici încolo urma saltul în necunoscut, pe care fantezia voia să-l facă mai repede decât știința. O soluție la îndemână a fost să se extragă, din mărturiile de vechime ale altora, un substitut al vechimii proprii, o „idee“ a arhaității. Nimic mai firesc, în împrejurările amintite, decât îmbrățișarea stilului gotic, care cunoștea în Occident o impunătoare resurecție. Neogoticul a fost, neîndoielnic, o expresie europeană a romantismului; el a vrut să fie, fără a reuși în aceeași măsură, și expresia lui românească. Ca produs al epocii de tranziție, căreia încearcă să-i traducă aspirațiile, el rămâne totuși revelator și caracteristic. Nu Johann Schlatter a adus la noi goticul, ci nevoia de gotic l-a adus la noi pe Schlatter.

25

O clădire pe lângă care bucureşteanul trece zilnic, fără totuşi a-i refuza uneori un crâmpei al atenţiei sale: palatul Şuţu (muzeul de istorie a municipiului). Patru turnuleţe octogonale, cu cornişe neogotice, flanchează o construcţie de clasică simetrie, nobil echilibrată în totalitatea părţilor ei. Ridicat de Konrad Schwink în 1832, edificiul îi sugera arhitectului Turgea „un instrument muzical, gata să cânte" (C. Ţoiu, *Obligado*). Prin modelarea în sens clasic a romantismului, mie îmi aminteşte de *Alexandru Lăpuşneanul*...

Integrarea unor elemente de inspirație romantică în ansambluri de ținută clasică e o tendință eminentă a artelor epocii, ilustrată prin numeroase și variate exemple. Demnă de relevat în aceste sinteze este dialectica raportului dintre „vechi“ și „nou“. În principiu, structura clasică semnifică atașamentul creatorilor față de o ordine de valori stabilă, iar inserția elementului romantic – deschiderea lor la imperativele înnoirii. În opere de factura celor amintite, categorii opuse ale receptivității estetice descopereau un teren al concilierii. Fertilitatea simbiozei clasicism-romantism nu poate fi desprinsă, în condițiile românești ale timpului, de nevoia aflării unui echilibru între formele divergente ale gustului public.

Asupra modului în care, spre a deveni mai ușor asimilabil, noul se asociază cu vechiul, nuvela lui Negruzzi ne instruiește și altminteri. *Alexandru Lăpușneanul* se înfățișează, în chip deschis, ca o lectură nouă a unui text vechi: câteva file ale cronicii lui Ureche. Lesne de recunoscut pentru știutorii letopisețului, dependența față de el e marcată suplimentar prin epigrafele capitolelor I și IV. Sentimentul de confort intelectual al cititorului de formație tradițională fiind astfel asigurat, restul poate fi oricât de modern, chiar și sub raportul limbii. Cu un simț superior al coerenței ansamblului, scriitorul prelua formula constructivă a clopotniței Sfântului Spiridon: trăinicia arhaică a bazei permite încăperii de sus să fie neoclasică și, în detalii, chiar barocă. Termenul „hibrid“ ni se prezintă de obicei cu o lungă trenă de conotații negative: dizarmonic, eterogen, inconvenabil. Ar fi cazul să ne aducem aminte și de unele însușiri ale hibrizilor vegetali: randament superior, rezistență la intemperii și factori patogeni etc. În domeniul curentelor, al stilurilor, al procedeelor artistice, faptele, cel mai adesea, dau dreptate agronomiei.

„Așa tânăr și deja moldovalah!“, se minuna o doamnă din Torino, făcând – în timpul domniei lui Cuza –

cunoștința unui june compatriot al nostru (I. Ghica, *Generalul Coletti la 1835*). Despre romantismul românesc s-ar fi putut spune mult mai devreme: așa tânăr și deja autoironic! Vântul îi mână pe mai toți scriitorii spre țărmul lui Byron, Lamartine și Hugo, dar câți ancorează definitiv acolo? Îmbrățișarea romantismului coexistă, la mulți dintre ei, cu gesturi fățișe de distanțare, care adoptă chiar forma parodiei. Cauzele supărării lui Heliade împotriva lui Gr. Alexandrescu au rămas, până astăzi, obscure; sigur este că, odată cu darea în vileag a dușmăniei, una din acuzațiile cele mai grave aduse fostului cirac a reprezentat-o... romantismul acestuia: „Apoi de este să descrie natura în simplitatea ei (cu toate că d-lui niciodată nu-i plac lucrurile simple și se nebunește dupe pestriț), vreun câmp vesel, un cer senin, vreo apă limpede, vreun crâng, vreo dumbravă, un deluleț, un munte, d. Sarsailă, ca să fie înalt, îl vezi că e numai trăsnete și plesnete, numai urlete și vaiete; apșoara i se pare o mare în talazuri, câmpul păstorilor – o tabără sângeroasă, fluierul – o trâmbiță d-ale mari; e numai grozăvii și potoape d. Sarsailă. Când e dumnealui trist sau melancolic, e numai foc și inimă albastră, – cu toate că mai niciodată nu e trist, dar zice așa, că e al dracului: știe să se prefacă, hoțul, ca să arză inima bietei creștine. E viclean, uită-te, de n-are margini." (*Domnul Sarsailă autorul*) Spectacol curios, dar totodată semnificativ: romanticul Heliade, în poemele căruia „trăsnetele" și „plesnetele" izbucnesc la tot pasul (recitiți spre edificare barem *Cutremurul* și *Căderea dracilor*), îi contestă romanticului Alexandrescu dreptul de a le mânui la rândul său. Argumente? O asemenea poezie e nesinceră, „natura în simplitatea ei" arată altfel. „Natura", nu mai e nevoie s-o spun, apare aici ca produsul unei *alte* viziuni poetice, a unui *alt* Heliade, în lăuntric dezacord cu primul. Câmpul vesel, cerul senin, apa limpede, crângul, dumbrava, delulețul vin de-a dreptul din idila cla-

sică. Dar practica literară a apărătorului „simplității" nu pregetă, cum știm, să-l dezmintă. Parodiindu-l pe Alexandrescu, Heliade se parodiază pe el însuși!

Ceva asemănător, deși sub forme mai temperate, se întâmplă la C. Negruzzi, în primele lui lucrări nuvelistice. Elaborată în 1829, *Zoe* se prezintă, în linii generale, ca o proză debitoare romantismului minor, plină de efecte melodramatice. Dar *O alergare de cai*? Scrisă cu șapte ani mai târziu, nuvela urmărește alternativ două acțiuni, în cadrul a două registre afective, cu accente stilistice adecvate fiecăruia. Dragostea dintre Olga și Ipolit ne păstrează în lumea pasiunilor funeste și a sancțiunilor dictate de providență. Cealaltă acțiune, în care naratorul se autoimplică (iubirea lui pentru frumoasa doamnă B.), virează clar spre parodie. Aflat pentru un timp la moșie, unde îl bântuie singurătatea și îl alină gândul revederii, povestitorul primește două scrisori. Prima e chiar de la doamna B., care îl anunță că nu-l mai iubește și că i-a murit cățelul. Cealaltă e de la un prieten căruia îi ceruse vești despre obiectul pasiunii sale: „Mângâie-te, simțitoriule Verter, Șarlota ta nici a murit, nici s-a înjunghiat, nici și-a făcut seamă, nici s-a bolnăvit (decât numai când i-a murit cățelușul), ci din împrotivă, a doua zi s-a aruncat în brațele unui tânăr ofițer de lănceri..." Doi autori, un romantic și un clasic, s-au asociat în scrierea acestei nuvele. Dar rolul de a închega ansamblul și de a-i conferi *un sens* revine, fără dubii, celui din urmă.

Ceea ce ne parvine astăzi, la analiza cu lupa a textelor, sub forma acestor clivaje stilistice nu poate fi pus numai pe seama evoluției autorilor, a sporului lor de experiență, a depășirii stângăciilor juvenile. Este aici, mai presus de toate, reflexul unor ambiguități în relația dintre creatori și public, al oscilării celor dintâi între mai multe coduri posibile, al prefigurării unor noi orizonturi de receptare. Această situație se poate considera tipică

pentru întregul răstimp al tranziției, ea nefiind proprie exclusiv literaturii. Am întâlnit-o în arhitectură, reflectată în relația dintre fațade și interior. O regăsim în pictura de șevalet a epocii, cu precădere în figurile de bărbați, care conservă multe trăsături ale portretului votiv de tradiție bizantină (v. Andrei Cornea, *„Primitivii" picturii românești moderne*). Diagramele traseelor particulare, înscriind elanurile și retragerile, conversiunile și abjurările, alianțele și conflictele, rămân atașate constant unei diagrame a spiritului public.

26

Un profesor de drept civil obișnuia să întrebe la examen: – Dacă te urci în vârful Palatului Telefoanelor și privești în jos, ce vezi? Tentația, pentru neavizați, de a înșira verzi și uscate devenea irezistibilă: – Case, mașini, pietoni... Răspunsul dorit de profesor (și, cel mai adesea, pronunțat tot de el) era: „Bunuri și persoane".

Ce ar fi văzut, pe la 1840, un om suit în turnul Colței? O caleașcă în care șed alături o doamnă în crinolină, cu un șal de cașmir pe umeri, și un boier purtând ișlic și giubea tivită cu blană... Un alai domnesc: unii dregători au gugiumanuri de samur cu fundul roșu, alții tricornuri cu pene albe... Un tânăr în redingotă, ridicându-și cilindrul în semn de salut, și un vârstnic în anteriu, care-și saltă calpacul cu amândouă mâinile... Femei târându-și prin praful uliței rochiile grele de mătase sau catifea... Negustori în pragul dughenelor: giubele de postav, pantaloni vârâți în cizme, șepci rotunde cu cozoroc... O gâlceavă la ușa unei biserici, între două cucoane aprinse la față... O cochetă cam veștedă zâmbind galeș unui cavaler...

Omul din turn are spirit de observație, dar nu și spirit de abstractizare. Să-i dăm o mână de ajutor! „[...] există o interacțiune foarte strânsă, și pe mai multe direcții – spune Umberto Eco –, între viziunea despre lume, modul în care o cultură face pertinente propriile unități

semantice, și sistemul semnificanților care le denumesc și le « interpretează ». Procesele de schimbare de cod au loc când această interacțiune nu este acceptată ca naturală și este supusă unei revizuiri critice. Acestea sunt cazurile când, într-o cultură dată, un câmp semantic organizat într-un anume mod începe să se destrame, pentru a lăsa locul unui alt chip, altfel organizat" (*Tratat de semiotică generală*). „Schimbarea gărzii", arată în continuare autorul, se produce rareori fără traume; de obicei asistăm la coexistența îndelungată a unor câmpuri semantice complementare sau contradictorii. Este tocmai situația care survine la noi, în deceniile de la cumpăna veacului. Ceea ce pentru unii înseamnă „consecvență" începe a fi pentru alții „înțepenire". Ceea ce pentru unii e „respect", pentru alții devine „servilism". Opțiunile profesionale ale tinerilor trezesc perplexitatea și împotrivirea părinților. Inovațiile culinare promovate de femei stârnesc nemulțumirea soților. Pletele lungi și cravatele roșii sunt considerate „semne revoluționare" (V. Alecsandri, *Necolae Bălcescu în Moldova*). Interlocutorul lui Heliade din prefața *Gramaticii* vede în slovele izgonite probe de bogăție, eleganță, subtilitate („fălosul și purtătorul de ortografie и", „mărețul și îngâmfatul ω", „ѹ cel bogat", „delicatul și plinul de dulceață Θ"), dascălul de la Socola, evocat de C. Negruzzi în *Cum am învățat românește*, se mândrește că elevii lui, cu ajutorul a trei soiuri de *i*, pot diferenția ortografic omonimele („Maică-ta de-i vѵe, / Bine-ar fi să vηe / Pân' la noi la vie"), în timp ce Heliade și adepții săi denunță, în aceleași slove, o deșertăciune pretențioasă și un obstacol în calea culturii. Când vine vorba de a se înlocui alfabetul chirilic prin cel latin, unii apără în slove tradiția, alții acuză în ele stagnarea; unii văd în litere o ofensă la adresa foneticii, alții un omagiu adus etimologiei... Practica semnificantă a societății suferă o vizibilă scindare, oamenii utilizează coduri opuse, părăsirea unuia și adoptarea celuilalt sunt

procese la ordinea zilei. Ce vede omul din turnul Colței? *Semne vechi care își pierd sensul și sensuri noi ce își caută semnul.*

Regulamentele Organice ale celor două principate cuprind câte o tablă de concordanță („potrivitoare" în Țara Românească, „asămăluitoare" în Moldova) a rangurilor civile și militare. În Moldova, spre exemplu, vornicii Țării de jos și de sus, hatmanul, vistiernicul, vornicul de obștie și postelnicul sunt asimilați cu șeful a toată miliția; aga și vornicul de aprozi – cu șeful de reghiment; spătarul și banul – cu șeful de batalion; comisul, căminarul și paharnicul – cu șeful de companie sau de escadron; serdarul, stolnicul și medelnicerul – cu întâiul șef de peloton; clucerul, slugerul, pitarul, jignicerul și șătrarul – cu al doilea șef de peloton. Explicația (tot după *Reglementul* Moldovei): „Fiind trebuință a se împlini deosăbitele comande ale miliției cei din nou formăluite, s-au hotărât ca acel ce are un rang politicesc să poată dobândi un potrivit rang milităresc, după foaia de asămăluire aice alăturată, *și aceasta va avea urmare numai acum cu prilejul formarisirii miliției*" (s.m.). Așadar, *etapă de tranziție*, în cadrul căreia tabla asămăluitoare îndeplinește rolul unui alfabet de tranziție, al punții de legătură între două sisteme distincte. Este momentul să observăm că Heliade Rădulescu n-a inventat alfabetul de tranziție, ci doar *una* din multele lui ipostaze, care funcționează într-o admirabilă sinergie. Diversitatea lor colorează și acoperă întregul spațiu semantic al epocii. Fiecare servește temperării unor divergențe, netezirii unor decalaje, atenuării și depășirii unor contraste. Fiecare asigură, într-un sector determinat, substituirea ordonată a vechiului cu noul.

„La un semn, un țărm de altul, legând vas de vas, se leagă / Și în sunet de fanfare trece oastea lui întreagă...". Arhitecții epocii de tranziție nu aveau forța și impetuozitatea lui Baiazid. Dar podul făurit de ei, cu migală și

stăruință, s-a dovedit trainic; el a realizat o trecere sigură între două țărmuri ale istoriei naționale. Proiectul de constituție întocmit de I. Câmpineanu în 1838 prevedea ca obiective imediate unirea, independența, eliberarea clăcașilor. Unirea, după cum știm, se va înfăptui în 1859, eliberarea clăcașilor – în 1864, independența – în 1877. De ce a eșuat acțiunea lui Câmpineanu? Pentru că promotorul ei nu cunoștea alfabetul de tranziție. Planul său, remarcabil ca previziune, era lipsit de clarviziune. Alegerea unui singur domn în fruntea ambelor Principate, la 5 și 24 ianuarie 1859, demonstrează în schimb – nepieritor exemplu – ce rol poate juca în istorie folosirea inspirată a unei forme de tranziție.

Lecția epocii 1830–1860 este aceea a unei lupte pentru nou purtate cu inteligență, tact și mlădiere, respingând consecvent nerăbdarea și bruschețea, încordarea și silnicia. Cu temeiurile ei convergente de ordin etnic, geografic, istoric, structura psihică a poporului român a inclus dintotdeauna, ca trăsături inalienabile, cumpătarea, toleranța, repudierea exceselor, prudența, înțelepciunea, dreptul la zâmbet. Străină extremismelor de orice fel, ea a recuzat deopotrivă agresivitatea și teama, fanatismul și apatia, criteriul unic și lipsa de criterii. În acest cadru al fidelității față de sine, alfabetul de tranziție rămâne o manifestare eminentă a psihologiei noastre colective, demnă de evocat ca un model cu valoare perenă.

27

„cu acele trecute vremi să pricepem cele viitoare"
(Miron Costin)

Admițând un ciclu de 30 de ani pentru înnoirea generațiilor, pașoptiștii sunt bunicii celor născuți la 1880, aceștia din urmă – bunicii generației 1940, din rândul căreia, mâine-poimâine, se vor recruta bunicii anului 2000.

După călătoria efectuată într-o lume care a fost a bunicilor bunicilor noștri, este timpul să ne întoarcem acasă. „Non scholae, sed vitae discimus." Un accident de circulație mai puțin obișnuit a fost provocat recent de un vițel, transportat la târg în cabina unui autocamion. Însoțitorul șoferului nu l-a putut împiedica pe blajinul patruped să se ridice pe picioarele dindărăt și să-și vâre o copită între spițele volanului[1]. Ce căuta, totuși, vițelul în cabină ? Răspunsul e cât se poate de simplu : cabina însăși nu constituia, în viziunea ocupanților ei umani, decât un substitut modern al căruței tradiționale.

Într-o țară tropicală, acum câțiva ani aflată încă sub dominație străină, un elicopter al forțelor represive s-a înapoiat la bază, după survolarea unei zone insurgente, cu o săgeată înfiptă în fuselaj.

---

[1] Victor Beda, Gheorghe Ene, *Jurnal rutier*, București, 1983, pp. 153–154.

Nu cu mult timp în urmă, într-o după-amiază de duminică, o înmormântare de un fast anacronic străbătea Calea Moșilor, venind dinspre Sf. Gheorghe. Tras de doi cai cu panașuri negre, dricul se clătina sub povara coroanelor fără număr, iar acordurile întristate ale fanfarei făceau să cadă tencuiala de pe ziduri. Dacă m-aș fi aflat prin anii '30, în vreun oraș al Moldovei natale, aș fi zis negreșit că a răposat conul Iordăchel ori Costăchel, mare proprietar, senator etc. Dar mă găseam în București, în anul de grație 1985, iar fustele evazate, de o veselă policromie, ale femeilor din cortegiu îmi impuneau o altă ipoteză... Protocolul funebru al unei clase de mult dispărute nu accepta să dispară el însuși înainte de a fi parcurs toate treptele ierarhiei și nici înainte de a fi dăruit tuturor celor dornici de ele aparențele prestigiului și iluzia demnității. Insolitul spectacol îmi întărea o concluzie mai veche: egalitatea e diacronică.

Mă veți întreba acum ce reprezintă toate acestea: vițelul din cabina autocamionului, elicopterul rănit de o săgeată, funeraliile „vieux style" ale craiului de Curtea-Neagră... Sunt embleme ale comprimării timpului. Un timp care nu-și mai înșiră secvențele precum boabele de mătănii pe o ață, ci le suprapune ca etajele unei clădiri. Un nou alfabet de tranziție, cu deschidere planetară, ia naștere sub ochii noștri.

VA URMA

Postfață
După douăzeci de ani

În biografia lui Iulius Agricola, Tacit scrie: „preț de cincisprezece ani, mare răstimp al vieții muritorilor, mulți au pierit din pricini întâmplătoare, dar cei mai hotărâți – din cauza cruzimii principelui, încât puțini dintre noi, ca să spun așa, am supraviețuit altora și chiar nouă înșine. În mijlocul tăcerii noastre, ni s-au răpit din miezul vieții atâția ani, în care cei tineri am ajuns la bătrânețe, iar cei bătrâni – aproape la sfârșitul existenței."[1] Cei cincisprezece ani despre care vorbește Tacit (tirania lui Domițian) reprezintă un interval de trei ori mai scurt față de cei 45 de ani ai dominației comuniste în România. Într-un răstimp în care populația țării s-a schimbat în proporție covârșitoare, dezastrele evocate de istoricul latin devin mult mai profunde și mai grave, prea puțini izbutind a supraviețui altora sau măcar să-și supraviețuiască lor înșiși. Cea de-a doua biruință este mai greu de cucerit decât prima. Păstrarea fidelității față de sine se identifică uneori cu eroismul. Prețul ei – cu sacrificiul. Restul se petrece, după vorbele lui Tacit, „în mijlocul tăcerii noastre".

---

[1] Publius Cornelius Tacitus, *Biografia lui Agricola. Începuturi ale istoriei Marii Britanii.* Studiu introductiv, traducere și note de Eugen Cizek, București, Paideia, 2003, p. 19.

Într-un regim dictatorial oamenii nu se bucură de drepturi, ci doar de îngăduieli. Li se permite cutare lucru astăzi, li se interzice mâine, în temeiul unor rațiuni impenetrabile și absurde, explicate uneori – supremă concesie – prin exigențe ale conjuncturii („Acum nu e momentul!“). Timp îndelungat, ideologia oficială și creația neînfeudată dogmelor au curs în albii paralele, despărțite de un firav pământ al nimănui. Dar vecinătatea canalului dirijat, cu ape negre și rău mirositoare, ținea mereu râul din preajmă sub teroarea anihilării. În vara lui 1986, volumul *Alfabetul de tranziție* se afla în lucru la „Cartea Românească“. Trecuse deja de prima corectură când un ordin al „șefei statului“ (după memorabila expresie a tehnoredactoarei) a dictat eliminarea, din toate cărțile în curs de apariție, a imaginilor de biserici. Patru asemenea imagini figurau în capitolul 24 al *Alfabetului de tranziție*. S-a impus așadar o nouă culegere a capitolelor 24–27. „– Ce se mai aude cu cartea ta?“, îl iscodeau pe autor amicii. „– Străbate un moment de reculegere“, răspundea cel întrebat.

Ultima frază a cărții, ieșită de sub tipar în decembrie ’86, sună astfel: „Un nou alfabet de tranziție, cu deschidere planetară, ia naștere sub ochii noștri.“ După care, în loc de „Sfârșit“, vine inscripția „Va urma“, pe care cititorii au luat-o drept promisiunea unui nou volum. În realitate, inscripția voia să spună că viața își urmează cursul și că ea va aduce noi dovezi în sprijinul concluziei menționate. Nu era deci o promisiune, ci o previziune. Eventual, un mesaj „ocult“, lansat într-un moment al încremenirii absolute, al lipsei totale de orizont. O schimbare majoră era desigur previzibilă, dar nimeni în stare să-i conceapă timpul și modul. Asistam neputincioși la un „Apus de soare“ grotesc, confruntând mental ipotezele actului ultim: fatalitate biologică, demisie, complot? Într-o asemenea atmosferă, de așteptare confuză și de tăcere apăsătoare, adâncirea în studiul trecu-

tului devenea un izvor al reconfortării morale. Mai ales studiul unor mecanisme ale schimbării, atunci când totul în jurul nostru părea sortit unui îngheț fără termen.

La 21 decembrie 1989, după risipirea mitingului fatal, autorul va coborî în stradă, dornic să vadă ce „va urma“. Un nou alfabet de tranziție lua naștere sub ochii săi.

Recitită după douăzeci de ani, cartea sugerează, *volens nolens*, unele paralele sau analogii cu actualitatea. Sintagme precum „fenomenul perturbării vechilor structuri și ierarhii“, „nostalgia timpurilor apuse“, „forme de imitație care în esență nu atacă sistemul, mulțumindu-se a-i primeni beneficiarii“, „fenomene de juxtapunere și divergență, amestecul cotidian al vechiului cu noul“, „fenomene de coexistență și forme hibride“, „manifestări de mimetism, veleitate și impostură“, „fenomenul permeabilizării structurilor sociale și al ascuțirii instinctelor de parvenire“ etc. ne proiectează de la sine în prezentul cel mai acut. Dar lectura generează și un alt sentiment, al „invidiei“ față de românii veacului al XIX-lea, care au beneficiat de o tranziție mai limpede decât cea hărăzită nouă. Procesul inițiat în 1990 relevă o complexitate dublă, întrucât nu e vorba doar de sincronizarea cu Occidentul, ci și de refacerea punților cu noi înșine, pe care deceniile totalitare le-au distrus sau le-au șubrezit. Tranziția consumată în secolul romantic era o negare globală a vechiului, echivalat cu stagnarea, înjosirea și opresiunea, în vreme ce tranziția actuală reclamă și recuperarea trecutului, în sensul readucerii la viață a valorilor ocultate de comunism. Lucrurile, de altfel, se petrec asemănător în toate țările fostului „lagăr“. Sincronizarea și recuperarea sunt imperative gemene ale timpului nostru în tot Estul continentului. Echilibrul lor nu este ușor de obținut, iar obstacolele întâlnite în cale îi pot dezarma pe mulți. Dar, prin stăruința și energia celorlalți, cred că țelul va fi atins.

ȘTEFAN CAZIMIR

La prețul de vânzare se adaugă 2%,
reprezentând valoarea timbrului
literar ce se virează
Uniunii Scriitorilor din România,
Cont nr. RO44 RNCB 5101 0000 0171 0001
BCR Unirea, București

Tehnoredactor
DOINA ELENA PODARU

Corector
OANA DUMITRESCU

Apărut 2006

BUCUREȘTI – ROMÂNIA

Lucrare executată la R.A. „MONITORUL OFICIAL“